

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ DAVALARINDA İHTİYAT İLKESİ

The Precautionary Principle in Climate Change Litigation

Dr. Öğr. Üyesi Züleyha KESKİN*

ÖZET

Literatürde çoğunlukla çevre politikası bağlamında ele alınan ihtiyat ilkesi açık ve standart normatif bir içeriğe sahip değildir. Bu belirsizlik, ilkenin hem esasa hem de usule ilişkin karar süreçlerinde etkin biçimde kullanılmasını engellemektedir. Bilimsel belirsizlik ve yüksek riskin belirleyici olduğu iklim değişikliği davalarında, ihtiyat ilkesinin hem maddi hem de usuli yargısal süreçlerde daha etkin bir rol üstlenebilmesi için açık, net ve uygulanabilir bir standart olarak yasal düzenlemelere konu edilmesi; aynı zamanda bir yargılama ilkesi ve denetim standardı olarak işlev görmesi gerekmektedir. Nitekim ihtiyat, makul ve yeterli önlemlerin neler olduğunun tespitinden kanıt yükü ve kanıt standardının belirlenmesine; mahkemeye erişimden (dava ehliyeti) geçici tedbir kararlarının alınmasına kadar birçok aşamada belirleyici olması gereken temel ilkelerden biridir. İlkenin bu şekilde uygulanması, bir yandan davacı lehine usuli sonuçlar sağlayabilirken, diğer yandan çevresel adaletin gerçekleştirilmesine katkıda bulunacaktır. Bu çerçevede çalışma, ihtiyat ilkesinin uluslararası çevre hukukundaki normatif çerçevesini, uluslararası iklim davaları üzerinden uygulama pratiklerini değerlendirmekte ve ilkenin idari yargılama bağlamındaki potansiyel işlevlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İhtiyat ilkesi, iklim değişikliği, idari yargı, kanıt standardı, kanıt yükü.

* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Hukuk Bilimleri Ana Bilim Dalı, zuleyhakeskin2005@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-4154-3058

ABSTRACT

In the literature, the precautionary principle—most often discussed in the context of environmental policy—lacks a clear and standardized normative content. This indeterminacy hinders its effective use in decision-making processes concerning both substantive and procedural matters. In climate change litigation, where scientific uncertainty and high risk are decisive factors, the precautionary principle must be incorporated into legislation as a clear, precise, and enforceable standard in order to play a more active role in both substantive and procedural judicial processes. At the same time, it should function as both a principle of adjudication and a standard of review. Indeed, precaution is one of the fundamental principles that should guide various stages, ranging from determining what constitutes reasonable and adequate measures, to allocating the burden and standard of proof, and from ensuring access to the courts (standing) to issuing interlocutory injunctions. Applied in this way, the principle may generate procedural advantages for claimants while also contributing to the realization of environmental justice. In this context, this study examines the normative framework of the precautionary principle in international environmental law, analyzes its application in international climate litigation, and seeks to identify its potential functions within the context of administrative procedure.

Keywords: Precautionary principle, climate change, administrative law, standard of proof, burden of proof.

GİRİŞ

İklim değişikliği, bilimsel bilgiye yoğun biçimde bağımlı çevre sorunlarının başında gelmektedir¹; özellikle atmosferdeki sera gazı artışının ölçümleri, iklim modelleri, uzun vadeli sıcaklık ve ekosistem değişimlerine ilişkin veriler bu bilgilerin temelini oluşturmaktadır. Her ne kadar iklim değişikliğinin insan kaynaklı olduğu konusunda güçlü bir bilimsel uzlaşa bulunsa da etkilerinin kapsamı, bölgesel dağılımı, şiddeti ve uzun vadeli etkilerine dair önemli belirsizlikler sürmektedir². Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) raporlarında da vurgulandığı üzere bu belirsizliklerin bir kısmı iklim sisteminin karmaşık ve dinamik yapısından, bir kısmı ise mevcut modelleme araçlarının sınırlılıklarından kaynaklanmaktadır³.

İklim değişikliğine ilişkin belirsizlikler, bilimsel araştırmalar ve gelişmelerle veya öngörülen etkilerin gerçekleşmesiyle giderilebilir. Ancak iklim değişikliğinin belirsiz, telafisi imkânsız ve güç zararlarının gerçekleşmesini beklemek ve zarar oluştuktan sonra nedeni ele almak çok geç olduğundan reaktif yaklaşım (*bekle ve gör yaklaşımı*)⁴ yerine, iklim değişik-

- 1 Bkz. Kriebel, D., Tickner, J., Epstein, P., Lemons, J., Levins, R., Loechler, E. L., Quinn, M., Rudel R., Schettler, T. and Stoto, M. (2001). "The Precautionary Principle in Environmental Science", *Environmental Health Perspectives*, Vol. 109., No. 9., pp. 871-876.
- 2 Bkz. Tol, R. S. J. (2014). "Quantifying the Consensus on Anthropogenic Global Warming in the Literature: A Re-Analysis", *Energy Policy*, Vol. 73., pp. 701-705; Farber, D. A. (2015). "Coping with Uncertainty: Cost-Benefit Analysis, the Precautionary Principle, and Climate Change", *Washington Law Review*, Vol. 90., No. 4., pp. 1661,1663; Ayrıca bkz. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) değerlendirme raporları (Assessment Reports/AR) AR2, AR3, AR5, AR6. IPCC raporları için bkz. www.ipcc.ch. (Erişim Tarihi: 8/7/2025)
- 3 IPCC AR6 belirsizliklerin bir listesini sunmaktadır. Ayrıca bkz. Woodward, A. (2003). Uncertainty and Global Climate Change: The Case of Mosquitoes and Mosquito-Borne Disease, in Tickner, J. (Ed.), *Precaution: Environmental Science and Preventive Public Policy* (pp. 127-139), Washington DC: Island Press, p. 127. Tickner, J. (2003). "Precaution, Environmental Science and Preventive Public Policy", *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy*, Vol. 13., No. 3., p. 280.
- 4 Elliot, L. (2004). *The Global Politics of the Environment* (2nd ed.), New

liğini önlemek için proaktif davranış (*harekete geçme*) gerekliliği yaygın bir şekilde benimsenmiştir⁵. İnsan kaynaklı iklim değişikliğinin risklerine ilişkin bilimsel değerlendirmeler de uzun vadede telafisi güç ve imkânsız, büyük ölçekli zararların ortaya çıkma ihtimaline ilişkin makul bir endişe olduğunu göstermiştir⁶. İklim değişikliği konusundaki belirsizlikler ve zarar riskleri, ilkenin iklim politikasında uygulanmasını savunanların en güçlü motivasyonlarından biridir. İhtiyat ilkesi, insanlara ve/veya çevreye ciddi zarar verme riski varsa kesin bilimsel kanıtların yokluğunun eylemsizlik (beklemek) için bir neden olmadığını öngörür⁷.

İhtiyat ilkesi, uluslararası çevre hukukunda ve özellikle iklim hukukunda önemli ölçüde destek bulan bir ilke⁸ olsa da

York: Palgrave MacMillan, p. 79. İklim değişikliği konusunda *bekle ve gör* yaklaşımını savunanlar, daha güçlü kanıtlar bulunana kadar eylemin geciktirilmesini savunurlar. Bkz. Elamparo Deloso, R. (2005). *The Precautionary Principle: Relevance in International Law and Climate Change*, Master's Thesis, Lund University, Sweden, p. 29.

- 5 Bkz. Wiener, J. (2016). Precaution and Climate Change, in Gray, K. R., Tarasofsky, R. and Carlarne, C. P. (Eds.), *The Oxford Handbook of International Climate Change Law* (pp. 163-184), Oxford: Oxford University Press; Kegge, R. (2020). "The Precautionary Principle and the Burden and Standard of Proof in European and Dutch Environmental Law", *Review of European Administrative Law*, Vol. 13., No. 2., pp. 113-131. Bu çalışma içinde özellikle bkz. A. Uluslararası Çevre Düzenlemelerinde İhtiyat; II. İhtiyat İlkesinin İklim Davalarındaki Rolü başlıkları.
- 6 Van der Sluijs, J. P. and Turkenburg, W. C. (2006). Climate Change and the Precautionary Principle, in Fisher, E., Jones, J. and Von Schomberg, R. (Eds.), *Implementing the Precautionary Principle: Perspectives and Prospects*, Chapter 12 (pp. 245-269), Cheltenham: Edward Elgar, p. 1.
- 7 Çalışma içinde bkz. "Uluslararası Çevre Düzenlemelerinde İhtiyat" başlığı. İhtiyat ilkesi hakkında Türkçe kaynaklar için bkz. Turgut, N. (1996). "İhtiyat İlkesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 45., S. 1., ss. 67-102; Güneş, A. M. (2012). *Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Ankara: Bilge Yayınevi; Civanoglu, A. (2006). *Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- 8 Bkz. Nash, J. R. (2008). "Standing and the Precautionary Principle", *Columbia Law Review*, Vol. 108., No. 2., pp. 494-527; Kegge, R. (2020). p. 114; de Sadeleer, N. (2006). "The Precautionary Principle in EC Health and Environmental Law", *European Law Journal*, Vol. 12., No. 2., p. 139; Chen, L. (2016). "Realizing the Precautionary Principle in Due Diligence", *Dalhousie Journal of Legal Studies*, Vol. 25., pp. 1-23.

açık ve yeknesak bir anlamı olmadığı gerekçesiyle tartışılmaya devam etmektedir. Bununla birlikte iklim davalarındaki belirleyici potansiyeli de göz ardı edilemeyecek önemdedir⁹. İklim değişikliği konusundaki belirsizlikler, yargılamada özellikle kanıt yükünü ve kanıt standardını karşılamayı güçleştirir. Bu durum, özellikle nedensellik bağının kurulması ve sorumluluğun belirlenmesi aşamalarında yargılayanın sonucunu doğrudan etkilemektedir. İhtiyat ilkesi, kesin kanıt eşiğine ulaşılmamış olsa bile ciddi zarar riskinin varlığı hâlinde önleyici adımlar atılmasını meşru kılarak belirsizliğin yarattığı hukuki tıkanıklığı aşmaya yardımcı olur. İhtiyat, çevre hukukunda yalnızca risk yönetimini yönlendiren bir politika ilkesi değil aynı zamanda yargısal süreçlerde dava ehliyeti, ihtiyati tedbir, kanıt yükü ve kanıt standardının belirlenmesi gibi kritik konularda uygulanan normatif bir ilkedir. Bu yönüyle çevreyi korumaya yönelik başvuruların daha geniş yorumlanmasına (mahkemeye erişim hakkı bağlamında), ihtiyati tedbirlerin kolaylaştırılmasına ve nihayetinde devletin pozitif yükümlülüklerinin daha etkili denetlenmesine katkı sağlar.

Bu çalışmada, ihtiyat ilkesinin normatif içeriği, tanımları ve iklim değişikliği davalarındaki işlevi ele alınacaktır. Öncelikle, ilkenin uluslararası hukukta ve iklim hukukunda tanımları ve niteliği incelenecektir. Bu bağlamda, ihtiyat ilkesinin iklim davalarında nasıl uygulanabileceği sorusuna açıklık getirilecek; ilkenin kanıt yükü ve standardı, dava ehliyeti ve ihtiyati tedbir gibi yargılama süreçlerindeki işlevi ve uluslararası özen standardı, Paris Anlaşması kapsamında belirlenen ulusal katkılar (NDC) ve AİHS'in 8. maddesi kapsamındaki pozitif yükümlülüklerin belirlenmesindeki rolü birlikte değerlendirilecektir. Böylece ihtiyat ilkesinin yargılama süreçlerini yönlendiren temel ilkelerden biri olması gerektiği savunulacaktır. Bu sav, ilkenin hem esasa hem usule ilişkin

9 Kamu hukuku alanındaki iklim davalarının çoğunun idari yargının konusu olacağı hakkında bkz. Keskin, Z. (2024). "As New Class of Administrative Cases: Climate Change and The Issue of Legal Standing", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Vol. 7., No. 2., pp. 463-480.

değerlendirmelerde belirleyici olan özellikle *Urgenda/Hollanda*,¹⁰ *Massachusetts/EPA*¹¹ ve *KlimaSeniorinnen/İsviçre*¹² kararları üzerinden somutlaştırılacaktır. Çalışma, karşılaştırmalı bir içtihat analizi yapmayı değil, Türk hukukunda idari yargıda açılan¹³ ve açılması beklenen iklim davalarına ihtiyat ilkesinin potansiyel etkisini göstermeyi hedeflemektedir. Bu nedenle idari yargının çevre içtihadının detaylı analizi kapsam dışında tutulmuştur; ilerleyen dönemde gelişecek içtihatlarla birlikte bu husus ayrı bir çalışmada ele alınabilir. Bununla birlikte, literatürde ihtiyat ilkesine yönelik çeşitli eleştiriler (ör. bilimsel ve teknolojik gelişmeleri yavaşlatma, belirsizlik ve aşırı önlem riskleri) mevcuttur. Bu tartışmaların ayrıntılı biçimde incelenmesi, çalışmanın odaklandığı yargısal işlev ve normatif çerçeve açısından kapsamı önemli ölçüde genişleteceği için,

- 10 Temyiz Mahkemesi, *Urgenda Vakfı/Hollanda*, 9/10/2018, Case 200.178.245/01, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, § 76 vd. (**Urgenda davası I**). Kararın İngilizce metni için bkz. https://jusmundi.com/en/document/decision/en-stichting-urgenda-v-state-of-the-netherlands-ministry-of-economic-affairs-and-climate-policy-judgment-of-the-hague-court-of-appeal-tuesday-9th-october-2018#decision_51765 (Erişim Tarihi: 7/8/2025); Hollanda Yüksek Mahkemesi, *Urgenda Vakfı/Hollanda*, (2019/20 Aralık 2019,) 19/00135, (**Urgenda davası II**) § 8.3.4 İngilizce metni için bkz. <https://www.urgenda.nl/wp-content/uploads/ENG-Dutch-Supreme-Court-Urgenda-v-Netherlands-20-12-2019.pdf>. (Erişim Tarihi: 7/8/2025)
- 11 Amerikan Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi, *Massachusetts/EPA*, 549 U.S 497, 528 (2007), s. 497 vd. https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/usrep/usrep549/usrep549497/usrep_549497.pdf?u=tm_ (Erişim Tarihi: 21/8/2025)
- 12 AİHM, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve Diğerleri/İsviçre*, B. No: 53600/20, 9/4/2024 (*KlimaSeniorinnen/İsviçre*).
- 13 Global Climate Litigation Report: 2020 Status Review, s. 6'daki tanıma göre Türkiye'de açılan bazı iklim davaları için bkz. "37 termik santrali kapatma davası görüldü: Avukatları 'Cumhurbaşkanının yetkisi yok' dedi", Yeşil Gazete, 17/3/2022, <https://yesilgazete.org/37-termik-santrali-kapatma-davasi-goruldu-avukatlari-cumhurbaskaninin-yetkisi-yok-dedi/#:~:text=Dokuz%20%C3%A7evre%20%C3%B6rg%C3%BCt%C3%BC%20ve%20Adana,%C4%B0dare%20Mahkemesi'nde%20g%C3%B6r%C3%BCld%C3%BC> (Erişim Tarihi: 21/8/2025); "Gençlerden Cumhurbaşkanı Erdoğan'a ve Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'na İklim Davası: 'Gelecek Hakkımızı Koruyun'" İklim Haber, 9 Mayıs 2023, <https://www.iklimhaber.org/genclerden-cumhurbaskani-erdogana-ve-cevre-sehirclilik-ve-iklim-degisikligi-bakanligina-iklim-davasi-gelecek-hakkimizi-koruyun/> (Erişim Tarihi: 21/8/2025)

burada yalnızca bu eleştirilerin varlığına atıfta bulunulmakla yetinilecektir¹⁴.

I. İHTİYAT İLKESİ: NORMATİF İÇERİK

İhtiyat ilkesi; uluslararası hukukta potansiyel zararların önlenmesi ve öngörülmesi fikrini yansıtan normlarla, önleme ilkesi ve özen yükümlülüğüyle ilişkisi ölçüsünde açıklanabilir. Önleme ilkesi ve özen yükümlülüğü, ilkenin amacını ve sonuçlarını açık bir şekilde belirler.

A. ÖNLEMEDEN TEDBİRE: İHTİYAT İLKESİ

Önleme ilkesi ve ihtiyat ilkesi, “çevrenin yeterli düzeyde korunması ve çevresel zararı önlemek” amacına hizmet etmektedir¹⁵. Önleme ilkesi daha eskiye dayanmakla birlikte

14 İhtiyat ilkesinin inovasyon, maliyet ve bilimsel risk alma kültürü üzerindeki etkileri hakkındaki tartışmalar için bkz. Sunstein, C. R. (2005). *Laws of Fear: Beyond the Precautionary Principle*, Cambridge University Press; Sunstein, C. R. (2003). “Beyond the Precautionary Principle”, *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 151., No. 3., pp. 1003-1058; Wiener, J. B. and Rogers, M. D. (2002). “Comparing Precaution in The United States and Europe”, *Journal of Risk Research*, Vol. 5., No. 4., pp. 317-349; Hemphill, T. A. (2020). “The Innovation Governance Dilemma: Alternatives to the Precautionary Principle”, *Technology in Society*, Vol. 63., pp. 101-115; Gollier, C., Jullien, B. and Treich, N. (2000). “Scientific Progress and Irreversibility: An Economic Interpretation of The ‘Precautionary Principle’”, *Journal of Public Economics*, Vol. 75., No. 2., pp. 229-253; Marchant, G. E. and Mossman, K. L. (2004). *Arbitrary & Capricious: The Precautionary Principle in the European Union Courts*, AEI Press; OECD (2018). *Innovation, Productivity and Sustainability in Food and Agriculture: Main Findings from Country Reviews and Policy Lessons*, OECD Publishing; Stirling, A. (2007). “Risk, Precaution and Science: Towards a More Constructive Policy Debate”, *EMBO Reports*, Vol. 8., No. 4., pp. 309-315; European Commission (2000). *Communication from the Commission on the Precautionary Principle*, COM (2000) 1 final, Brussels. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52000D C0001> (Erişim Tarihi: 8/7/2025)

15 Trouwborst, A. (2009). “Prevention, Precaution Logic and Law”, *Erasmus Law Review*, Vol. 2., No. 2., p. 112; İhtiyat ve önleme ilkeleri arasındaki ilişki için bkz. Trouwborst, A. (2002). *Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law*, The Hague, London, New York: Kluwer Law International, p. 35; Trouwborst, A. (2006). *Precautionary Rights and Duties of States*, Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, p. 91; Trouwborst, A. (2007). “The Precautionary Principle in General International Law: Combating the Babylonian Confusion”, *Review of European Community and*

birçok çevre anlaşmasının ve kirliliğin en aza indirilmesini amaçlayan somut önlemlerin temelinde¹⁶ uluslararası çevre hukukunda geniş kabul görmüştür¹⁷. Uluslararası Adalet Divanı (UAD) ve tahkim kararlarına göre önleme ilkesi, uluslararası hukukun genel bir ilkesidir ve teamül kuralı niteliğindedir¹⁸.

Çevrenin onlarca yıllık bozulmanın ardından kendini iyileştiremeyeceğinin anlaşılmasıyla birlikte, hükûmetler çevresel zararların maliyetlerini kirletenlere yüklemeye başlamıştır¹⁹. Bununla birlikte bu tür ekonomik kuralların işlevselliği, yalnızca zararın gerçekleşmesinden sonra maliyetlerin (sorumluluğun) dağıtılmasıyla sınırlı kaldığında zayıflamakta, etkili olabilmesi için önleyici nitelikteki düzenleyici mekanizmalarla desteklenmesi gerekmektedir. Bu noktada önleme ilkesi, hasar gerçekleşmeden önce devreye giren bir mekanizma olarak önem kazanır²⁰.

International Environmental Law, Vol. 16., No. 2., p. 191; Jaeckel, A. L. (2017). "The Precautionary Principle in International Law", in *The International Seabed Authority and the Precautionary Principle* (pp. 27–69), Brill Nijhoff.

- 16 Kiss, A. and Shelton, D. (2000). *International Environmental Law* (2nd ed), New York: Transnational Publishers, p. 263.
- 17 Duvic-Paoli, L.-A. (2018). *The Prevention Principle in International Environmental Law*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 1.
- 18 Bkz. *Iron Rhine Tahkimi* (Belçika/Hollanda), 24/5/2005, Daimi Hakemlik Mahkemesi (PCA), ICGJ 373 (PCA 2005), § 59; Uruguay Nehri Üzerindeki Selüloz Fabrikaları (Pulp Mills) Davası (Arjantin/Uruguay), Uluslararası Adalet Divanı (ICJ), Geçici Tedbirlere İlişkin 13/7/2006, Yargıcı Vinuesa'nın Karşılıklı Görüşü, § 101; Esas Hakkında Karar, ICJ Reports 2010, s. 14.
- 19 de Sadeleer, N. (2020). *Environmental Principles: From Political Slogans to Legal Rules* (2nd Ed.) Oxford: Oxford University Press, p. 31 vd. Kirleten öder ilkesi için bkz. Nash, J. R. (2000). "Too Much Market? Conflict between Tradable Pollution Allowances and the 'Polluter Pays' Principle", *Harvard Environmental Law Review*, Vol. 24., No. 2., pp. 472-478.
- 20 Önleme kavramı uluslararası hukukta sınıraşan zararları ele almak için kullanılmaktadır. Sınıraşan zarar önleme yükümlülüğü, 1972 Stockholm İnsan Çevresi Bildirgesi'nin 21. ilkesinde detaylandırılmıştır. Bu ilke, devletlere "kendi çevre politikaları uyarınca kendi doğal kaynaklarını kullanma" egemenlik haklarını kullanırken "diğer Devletlerin veya ulusal yetki sınırlarının ötesindeki alanların çevresine" zarar vermeme yükümlülüğü getirmektedir (İlke 21).

Kanada'nın British Columbia bölgesinde faaliyet gösteren Trail Smelter adlı kurşun ve çinko eritme tesisinden atmosfere salınan kükürtdioksit gazlarının ABD'nin Washington eyaletindeki tarım arazileri ve ormanlara zarar vermesi üzerine açılan uluslararası tahkim davasında mahkeme bir devletin kendi topraklarından kaynaklanan faaliyetlerin başka bir devlete zarar vermemesi gerektiğine hükmetmiştir. Ancak *Trail Smelter*²¹ kararına göre bir devlet bu yükümlülüğünü yalnızca zararın "*ciddi bir sonuç*" doğurması ve "*açık ve ikna edici kanıtlarla*" ispatlanması durumunda ihlal etmiş sayılır. Bu ifade, yalnızca çevresel zararların ciddi bir etkiye sahip olması durumunda devletin sorumlu tutulabileceği anlamına gelir ve yüksek bir kanıt standardı oluşturur. Bu yüksek eşikler, önlemin yalnızca ciddi çevresel zararın meydana geleceğine dair bilimsel olarak ölçülebilir ve değerlendirilebilir bir kanıt olduğunda alınması gerektiği anlayışına dayanmaktadır. Bu da çevre zararlarının çoğu zaman uzun vadeli, belirsiz ve bilimsel olarak tam ölçülemeyen etkilerle ortaya çıkması nedeniyle, önleyici müdahalelerin gecikmesine neden olur.

Bazı çevresel risklerin engellenmesi için yeterli bilimsel kanıt bulmak sıklıkla zordur. Çevresel zararlar uzun süre kendini göstermez ve bu zararların genellikle uzun vadeli ve bazen de geri döndürülemez nitelikte etkileri olduğu bilinmektedir. Çevre bilimi ve politikalarının iklim değişikliği, ekosistemin bozulması ve kaynakların tükenmesi gibi sorunlar karşısında tehlikeleri tespit etme ve önleme hızının çok yavaş kalması²²

21 *Trail Smelter Davası* (Amerika Birleşik Devletleri/Kanada), 16/4/1938 ve 11/3/1941, 3 RIAA (Uluslararası Tahkim Kararları Raporları) 1905, s. 1965; Ayrıca bkz. *Alabama Talepleri Davası* (Amerika Birleşik Devletleri/Büyük Britanya), 14/9/1872, 24 RIAA 125; *Korfu Boğazı Davası* (Birleşik Krallık/Arnavutluk) Esas Hakkında, 9/4/1949, UAD Kararları 1949, s. 4.

22 Bilimsel belirsizlik yaratmanın çevre politikalarını geciktirdiğini dair bkz. Oreskes, N. and Conway, E. M. (2010). *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*, Bloomsbury Press. Çevresel bozulmanın hızının, alınan önlemlerden daha hızlı ilerlediğini gösteren küresel değerlendirme raporu için bkz. UNEP (2019). *Global Environment Outlook 6 (GEO-6): Healthy Planet, Healthy People*, Cambridge University Press. İklim değişikliğine karşı alınan önlemlerin

sonucu, önleme ilkesinin gücü zayıflamıştır. İhtiyat ilkesi bu aşamada devreye girer: çevresel zararların tam olarak kanıtlanmasını beklemeden, potansiyel tehditlerin varlığı hâlinde önleyici önlemlerin alınmasını meşrulaştırır. Bu yönüyle ihtiyat ilkesi, *Trail Smelter* kararında benimsenen yüksek kanıt standardına bir tepki ve tamamlayıcı yaklaşım olarak değerlendirilebilir. İlke, özellikle doğal süreçlerin karmaşıklığı ve değişkenliğinden kaynaklanan çevresel etkilerin ciddiyeti ve olasılığı hakkındaki belirsizliklere ve sınırlı öngörülebilirliğe odaklanır²³.

Önleme ve ihtiyat ilkesi arasındaki farkın bilimsel belirsizlik olduğu çoğunlukla kabul edilir²⁴. İhtiyat ilkesinin uygulanması için öngörülen “bilimsel kesinlik eksikliği (bilgi eksikliği)” için hangi derecedeki belirsizliğin önlem alınması hususunda yeterli olduğuna dair genel bir standart yoktur²⁵. İhtiyat ilkesi bağlamında risk, belirsizlikle iç içedir²⁶. Uluslararası anlaşmalarda “risk” genellikle “bilinmeyen veya belirsiz” olasılıklar olarak kullanılır²⁷. Ölçülebilir veya bilinen riskleri

yetersizliğini ve gecikmelerin sonuçlarını ele alan IPCC raporu için bkz. IPCC (2021). *Sixth Assessment Report (AR6), Working Group III, Summary for Policymakers*. Ayrıca bkz. Sands, P., Peel, J., Fabra, A. and MacKenzie, R. (2018). *Principles of International Environmental Law*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 212-213.

23 Bkz. Wiener, J. (2016).

24 de Sadeleer, N. (2010). The Principles of Prevention and Precaution in International Law: Two Heads of the Same Coin?, in Fitzmaurice, M. et al. (Eds.), *Research Handbook on International Environmental Law* (pp. 182-199), Cheltenham: Edward Elgar Publishing, p. 186.

25 Risk ve belirsizlik birbirinden farklıdır ve ihtiyat ilkesinin uygulanması için önemli olabilecek şekillerde farklılık gösterir. Geleneksel tanımlara göre, “risk, bir olasılık dağılımı ile yakalanabilen sonuçlardaki değişkenliktir, ancak belirsizlik bu şekilde ölçülemez.” Smith, H. E. (2004). “Property and Property Rules”, *N.Y.U. Law Review*, Vol. 79., No. 5., p. 1724.

26 Trouwborst, A. (2009). “Prevention, Precaution, Logic and Law: The Relationship between the Precautionary Principle and the Preventative Principle in International Law and Associated Questions”, *Erasmus Law Review*, Vol. 2., No. 2., p. 118.

27 Petersen, A. (2002). “The Precautionary Principle, Knowledge Uncertainty, and Environmental Assessment.” *Paper for NOB/NIG Workshop “Knowledge Uncertainty”*, 30-31 Ekim 2002, Erasmus University Rotterdam, p. 16.

ele almayı amaçlayan önleme ilkesi de bir dereceye kadar belirsizlik içerir²⁸. Bu anlamda, risklerle mücadele etmek için alınan önlemler, önleyici olduğu kadar ihtiyati unsurlar içerir²⁹. Bu tür bir eylemin ihtiyati boyutu, söz konusu belirsizliklerin göreceli önemine bağlıdır³⁰.

İhtiyat ilkesinin mantığının önemli bir parçasını belirsizlik karşısında öngörü oluşturmaktadır. Öngörü, ihtiyatlı davranışa uygun olarak daha erken bir müdahaleyi içermektedir³¹. Bu sebeple de kökleri Alman çevre hukukundaki “vorsorgeprinzip” (öngörü)³² kavramına dayanan ihtiyat ilkesinin “öngörü ilkesi” olarak çevrilmesi önerilmektedir³³. Öngörü, “(b)ir işin ilerisini kestirme veya bir işin nasıl bir yol alacağını önceden anlayabilme ve ona göre davranma” olarak tanımlanır³⁴. Dolayısıyla

-
- 28 Hohmann, H. (1994). *Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law: The Precautionary Principle: International Environmental Law Between Exploitation and Protection*, Graham & Trotman, p. 334.
- 29 Cameron, J. and Wade-Gery, W. (1995). Addressing Uncertainty: Law, Policy and the Development of the Precautionary Principle, in Dente, B. (Ed.), *Environmental Policy in Search of New Instruments* (pp. 95-142), Kluwer: The Hague, p. 101; Trouwborst, A. (2009), p. 118.
- 30 Bkz. Trouwborst, A. (2009), p. 118.
- 31 “Yeni unsur, iyileştirici eylem ihtiyacından ziyade zamanlamadır.” Freestone, D. and Hey, E. (1996). “Origins and Development of the Precautionary Principle”, in Freestone, D. and Hey, E. (Eds.), *The Precautionary Principle and International Law: The Challenge of Implementation* (pp. 3-15), The Hague: Kluwer Law International, p. 13.
- 32 “Vorsorge kavramı, kelime anlamı olarak ‘önceden ya da önceki bakım ve endişe’ demektir. ‘Bakıma almak veya gözetmek, endişelenmek veya kaygılanmak ve hazırlık yapmak veya temin etmek’ anlamına gelir.” Dana, D. A. (2003). “A Behavioral Economic Defense of the Precautionary Principle”, *Northwestern University Law Review*, Vol. 97., No. 3., p. 1315.
- 33 Kriebel, D., Tickner, J., Epstein, P., Lemons, J., Levins, R., Loechler, E. L., Quinn, M., Rudel, R., Schettler, T. and Stoto, M. (2001). “The Precautionary Principle in Environmental Science”, *Environmental Health Perspectives*, Vol. 109., No. 9., p. 871.
- 34 TDK Sözlük, bkz. <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 10/8/2025). Oxford Sözlükte ‘başkasının eylemini önceden karşılayan, hazırlık yapan veya engelleyen bir ön eylem’ olarak tanımlanır. Bkz. Oxford English Dictionary, s.v. Anticipation, <https://www.oed.com/view/Entry/8557?redirectedFrom=anticipation>, (Erişim Tarihi: 9/7/2025)

öngörü, ihtiyat ilkesine içkin bir belirsizlik unsuru içerir³⁵. İhtiyat ilkesi, çevre hukuku ve uluslararası hukukta devletlerin, şirketlerin veya diğer aktörlerin potansiyel zararları önceden tahmin edip (öngörüp) bu zararları önlemek için daha erken davranması gerektiğini vurgular³⁶. Bu durumda özen yükümlülüğünün derecesi değişir, devletten daha yüksek bir özen beklenir. İhtiyat ilkesi, zarar riski karşısında daha erken harekete geçmeyi gerektirdiği için önleme ilkesinin gelişmiş bir versiyonu olarak görülebilir³⁷. Birçok modern çevre anlaşması ve belgesi, bu iki ilke yerine³⁸ yalnızca ihtiyat ilkesinden söz etmektedir³⁹. Bu, önlemenin ihtiyat ilkesinin doğasında var olduğu veya bu ilkeyi kapsadığı varsayımına dayanmaktadır⁴⁰.

35 Chapman, A. R. (2009). "Towards an Understanding of the Right to Enjoy the Benefits of Scientific Progress and Its Applications", *Journal of Human Rights*, Vol. 8., No. 1., p. 22; Trouwborst, A. (2007). pp. 191-192.

36 Bkz. Güneş, M. (2023). Gıda Güvenliği Konusunda Danıştay Kararlarında İhtiyatlılık İlkesi, içinde *Türkiye’de Gıda Güvenliği ve Gıda Sektörünün Regülasyonu Sempozyumu*, Ankara, 17 Mayıs 2023, s. 4, https://www.academia.edu/108226582/GIDA_G%C3%9CVENL%C4%B0%C4%9E%C4%B0_KO_NUSUNDA_DANI%C5%9ETAY_KARARLARINDA_%C4%B0HT%C4%B0YATLILIK_%C4%B0LKES%C4%B0_?utm_ (Erişim Tarihi: 9/7/2025)

37 Trouwborst, A. (2009). p. 118; Trouwborst, A. (2007). pp. 191, 192.

38 Her iki ilkeyi içeren bir dizi uluslararası hukuk ve politika belgesi de bulunmaktadır. Bkz. Afrika’ya İthalatın Yasaklanması ve Afrika’da Tehlikeli Atıkların Sınır Ötesi Taşınımının ve Yönetiminin Kontrolüne İlişkin Bamako Sözleşmesi (1991) mad. 4.3 (f). Avrupa Topluluğu Antlaşması (1957- Roma Antlaşması) mad. 174(2); Meuse Nehri’nin Korunmasına İlişkin Sözleşme (2002) mad. 3(2); Scheldt Nehri’nin Korunmasına İlişkin Sözleşme (2002) mad. 3(2); Pan-Avrupa Biyolojik ve Peyzaj Çeşitliliği Stratejisi (1995) Bölüm 2.4, prg. 2 ve 3; 1996 Ems Nehri Ağzında Su ve Doğa Koruma Alanında İşbirliği Protokolü (1960 Hollanda ve Almanya Arasında Ems Nehri Ağzında İşbirliği Anlaşması), mad. 1(2); 1997 Üçlü Wadden Denizi Planı, prg. 8; 1999 Ren Nehri’nin Korunması Sözleşmesi mad. 4; Su ve Sağlık Protokolü (1999) (1992 Sınırtaşan Su Yolları ve Uluslararası Göllerin Korunması ve Kullanımı Sözleşmesi) mad. 5.

39 Bkz. BMİDÇS (1992) mad. 3; Cartagena Biyogüvenlik Protokolü (2000) mad. 1; Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (1992) mad. 15; Rio Deklarasyonu İlke 15. Daha fazla örnek için bkz. Trouwborst, A. (2002). p. 41.

40 Soria Jiménez, A. (1996). Ecological Catastrophes in Light of the Rio Agreements, in Delbrück, J. (Ed.), *German Yearbook of International Law* (pp. 388-408), Vol. 39., Berlin: Duncker & Humblot, pp. 392-407.

B. ULUSLARARASI ÇEVRE DÜZENLEMELERİNDE İHTİYAT

İhtiyat ilkesi, uluslararası alanda görece yakın bir tarihte 1987’de Kuzey Denizi’nin korunmasına yönelik ikinci uluslararası konferansta kabul edilen Kirliliğin Azaltılması Çağrısında Bulunan Bakanlar Deklarasyonu’nda yer almıştır⁴¹. 1992’de evrensel olarak uluslararası çevre hukukunun merkezî bir ilkesi olarak Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda onaylanmıştır. Bunun dışında çok sayıda çevre beyanında ve anlaşmasında yer almaktadır⁴². İlke, aynı zamanda Avrupa Birliği (AB) çevre hukuku ve politikasının da önemli bir ilkesi hâline gelmiştir⁴³. Bu uluslararası gelişme-

41 Kuzey Denizinin Korunmasına ilişkin İkinci Uluslararası Konferans Deklarasyonu, 25 Kasım 1987, prg. XVI: Kuzey Denizi’nin Korunmasına ilişkin Üçüncü Uluslararası Konferans Deklarasyonu (Lahey Deklarasyonu), 8 Mart 1990, Önsöz; Oslo ve Paris (OSPAR) komisyonlarının müzakereleri sırasında ihtiyat kavramı, Kuzey Denizi’nin ötesinde Kuzeydoğu Atlantik’i de kapsayacak şekilde kendine yer bulmuştur. Bkz. Kuzeydoğu Atlantik mad. 2(2)(a), 1992 Paris Kuzeydoğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi; Baltık Denizi mad. 3(2), Baltık Denizi Sözleşmesi; Karadeniz Deklarasyonu ve Geniş Karayipler Bölgesi Birinci Deklarasyon Paragrafı.

42 Bkz. McGinnis, J. O. (2003). “The Appropriate Hierarchy of Global Multilateralism and Customary International Law: The Example of the WTO”, *Virginia Journal of International Law*, Vol. 44., No. 2., p. 276; Sunstein, C. R. (2006). “Irreversible and Catastrophic”, *Cornell Law Review*, Vol. 91., No. 4., p. 843; Trouwborst, A. (2007). p. 187; Hickey Jr., J. E. and Walker, V. R. (1995). “Refining the Precautionary Principle in International Environmental Law”, *Virginia Environmental Law Journal*, Vol. 14., No. 3., pp. 423-424.

43 Avrupa Adalet Divanı, ihtiyat ilkesini çeşitli davalarda yorumlayarak, bilimsel belirsizlik durumunda dahi çevresel ve halk sağlığına yönelik önlemlerin alınmasını gerektirmiştir. Bkz. *Pfizer Animal Health SA v Avrupa Birliği Konseyi*, Case T-13/99, [2002] ECR II-3305 (*Pfizer Davası*). <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=t-13/99>, (Erişim Tarihi: 21/8/2025); 1992 Avrupa Birliği Antlaşması (1992 Maastricht Antlaşması) ihtiyat ilkesini “çevre ile ilgili topluluk politikalarının” temel dayanaklarından biri olarak kabul etmiştir (mad. 174/2). Lizbon Antlaşması (2007) sonrası yapılan düzenlemelerle bu madde numarası değişimi ve Avrupa Birliği’nin İşleyişine Dair Antlaşma’nın (TFEU) 191. maddesi haline gelmiştir. Ayrıca bkz. Avrupa Çevre Ajansı (EEA) (2001). Erken Uyarılardan Geç Alınan Dersler: İhtiyat İlkesi 1896–2000 Raporu: EEA (2001). s. 14. https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/environmental_issue_report_2001_22, (Erişim Tarihi: 8/7/2025); (EEA (2001)); İhtiyat İlkesi

lerle birlikte giderek artan sayıda devlet ihtiyat ilkesini ulusal çevre yasaları ve politikalarında uygulamaktadır⁴⁴.

Antlaşmalar, bildirgeler, uluslararası örgüt kararları, eylem programları ve ulusal ve uluslararası içtihat dâhil olmak üzere çok sayıda kaynak ihtiyat ilkesi için genel bir çerçeve sunmaktadır⁴⁵. İhtiyat ilkesinin en iyi ifadesi için genellikle 1992'deki BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda Rio Deklarasyonu'nun 15. ilkesi örnek gösterilmektedir. Bu ilkeye göre “*ciddi veya geri döndürülemez zarar tehditlerinin bulunduğu durumlarda, tam bilimsel kesinlik eksikliği, çevresel bozulmayı önlemeye yönelik maliyet etkin tedbirlerin ertelenmesi için bir gerekçe olarak kullanılamaz.*” İhtiyat ilkesinin benzer anlamdaki tanımları, farklı antlaşmalarda yer almaktadır⁴⁶. İhtiyat ilkesi,

Hakkındaki Bildirisi'de Avrupa Komisyonu, “çevre, insan, hayvan ve bitki sağlığı başta olmak üzere uygun bulunduğu koruma düzeyini belirleme hakkına sahip olduğunu” ifade etmiştir. Bkz. European Commission (2000). Özet prg. 3; Kege, R. (2020). p. 114.

- 44 İhtiyat ilkesi, 2005 yılında Fransız Anayasası'na dahil edilmiştir, Bkz. Yurtcanlı, S. (2012). “Fransız Çevre Şartı'na Bir Bakış”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 47., s. 322 vd.; 2005 yılında Birleşik Krallık Çevre, Gıda ve Köy İşleri Bakanlığı (DEFRA) tarafından yayımlanan “İhtiyat İlkesi Üzerine Kılavuzlar” belgesinde ihtiyat ilkesi, karar alma sürecini yöneten bir ilke olarak yer alır. Bkz. United Kingdom, Department for Environment, Food & Rural Affairs (DEFRA) (2005). *Guidelines on the Precautionary Principle*, [https://www.gov.uk/government/publications/environmental-principles-policy-statement?utm](https://www.gov.uk/government/publications/environmental-principles-policy-statement/environmental-principles-policy-statement?utm) (Erişim Tarihi: 21/8/2025); İhtiyat ilkesi, İsveç Çevre Kanunu'nun (Miljöbalken, 1998:808) 2. Bölümünde (General Rules of Consideration - Genel Dikkate Alma Kuralları) düzenlenmiştir. <https://www.government.se/contentassets/ets/be5e4d4ebdb4499f8d6365720ae68724/the-swedish-environmental-code-ds-200061/> (Erişim Tarihi: 8/7/2025); Diğer örnekler için bkz. Vos, E. and De Smedt, K. (2019). *Taking Stock as a Basis for the Effect of the Precautionary Principle Since 2000*, RECIPES Project, p. 16. <https://bit.ly/precaution-2000> (Erişim Tarihi: 8/7/2025)
- 45 İlkenin uygulanması için geliştirilen bazı çerçeveler için bkz. Fisher, E. and Harding, R. (2006). The Precautionary Principle and Administrative Constitutionalism: The Development of Frameworks for Applying the Precautionary Principle, in Fisher, E., Jones, J. and von Schomberg, R. (Eds.), *Implementing the Precautionary Principle: Perspectives and Prospects* (pp. 113-136), Cheltenham: Edward Elgar.
- 46 Bkz. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (1992). Cartagena Biyogüvenlik Protokolü (2000).

bir dizi uluslararası çevre belgesine doğrudan ya da dolaylı olarak farklı kavramlarla (ihtiyati yaklaşım, ihtiyati tedbir) dâhil edilmiştir⁴⁷. Uluslararası belgelerde ihtiyat kavramını yansıtan hükümler bulunsa da; ilkenin anlamı, normatif içeriği ve hukuki statüsü konusunda yeknesak bir anlayışa ulaşılamadığı görülebilir⁴⁸.

İhtiyat ilkesinin bağlayıcı uluslararası teamül kuralı statüsünde ya da sadece bir rehber ilke olup olmadığı konusunda bir ikilem vardır⁴⁹. Tartışmalar devam etse de⁵⁰ ihtiyat ilkesinin teamül hukuk kuralı olduğu genel olarak kabul görmektedir⁵¹. Bu görüşün destekçileri, ilkenin teamül hukuku nite-

47 Viyana Sözleşmesi (1985). Doğrudan ihtiyat ilkesi geçmese de, mad. 2'de önleyici tedbirleri teşvik eden bir çerçeve sunar. Montreal Protokolü (1987). Giriş prg. 6, ihtiyati tedbirlerle ozon tabakasının korunacağını belirtir. Sınırşan Sular Sözleşmesi (1992) mad. 2.5 (a), prg. 8, ihtiyati tedbirlerin alınmasını öngörür. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (1992). Giriş, prg. 9, bilimsel belirsizliklerin önleyici tedbirlere engel olmaması gerektiğini vurgular. Kuzeydoğu Atlantik Deniz Çevresi Sözleşmesi (1992). mad. 2.2 (a), ihtiyat ilkesinin uygulanmasını gerektirir. Balık Stokları Anlaşması (1995). mad. 6, ihtiyatlı yaklaşımın benimsenmesini öngörür. Cartagena Biyogüvenlik Protokolü (2000). Giriş, prg. 4, ihtiyatlı yaklaşımı Rio Deklarasyonu'na dayandırır; mad. 1, 10 (6) ve 11 (8) ihtiyatlılığı ima eder. Tedsen, E. and Homann, G. (2013). "Implementing the Precautionary Principle for Climate Engineering", *Carbon & Climate Law Review*, Vol. 7., No. 2., p. 91.

48 Sands, P. (2003). *Principles of International Environmental Law* (2nd ed.), Cambridge: Cambridge University Press, p. 272; Sands, P., Peel, J., Fabra, A. and MacKenzie, R. (2018). p. 234; Hickey Jr., J. E. and Walker, V. R. (1995). "Refining the Precautionary Principle in International Environmental Law", *Virginia Environmental Law Journal*, Vol. 14., No. 3., pp. 424, 425; Sunstein, C. R. (2003). pp. 1004-1008; Tedsen, E. and Homann, G. (2013). pp. 94-95; Fisher, E. (2001). "Is the Precautionary Principle Justiciable?", *Journal of Environmental Law*, Vol. 13., No. 3., pp. 315-334.

49 Farklı görüşler için bkz. Susskind, L. (1994). *Environmental Diplomacy: Negotiating More Effective Global Agreements*, Oxford: Oxford University Press, p. 79; Geistfeld, M. (2001). "Implementing the Precautionary Principle", *Environmental Law Reporter*, Vol. 31., p. 11326; McGinnis, J. O. (2003). pp. 229, 269; Sunstein, C. R. (2006). pp. 841, 843; Freestone, D. and Hey, E. (Eds.) (1996).

50 Bkz. Pedersen, O. W. (2014). "From Abundance to Indeterminacy: The Precautionary Principle and Its Two Camps of Custom", *Transnational Environmental Law*, Vol. 3., No. 2., pp. 323-339.

51 Bkz. Trouwborst, A. (2002). pp. 7-31; Freestone, D. and Hey, E. (1996). pp.

liğine sahip olduğuna dair devlet pratiği (objektif unsur) ve opinio juris (subjektif unsur) koşullarını karşıladığını düşünmektedir⁵². Nitekim birçok uluslararası anlaşma ve belgenin yanı sıra bu ilkenin devlet politikasının bir parçası hâline geldiğini gösteren kanıtlar da mevcuttur. Ulusal ve uluslararası yargı organları da bu ilkeyi giderek daha fazla kullanmaktadır⁵³. Buna rağmen ihtiyat ilkesinin hukuki değeri hâlâ tartışmalıdır⁵⁴. Birçok belgede ilke, belirsizliğin önlem almamayı

3-15; McIntyre, O. and Mosedale, T. (1997). "The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law", *Journal of Environmental Law*, Vol. 9., No. 2., pp. 221-225.

- 52 "Uluslararası çevre anlaşmalarını, ulusal yasaları ve politikaları, yargı kararlarını ve devlet beyanlarını inceleyerek, Uluslararası Adalet Divanı'nın Statüsü'nün 38(1)(b) maddesi gereği uluslararası bir teamülün varlığını kanıtlamak için devlet pratiği ve hukuki görüşlerin yeterli kanıtının bulunduğunu makul bir şekilde söyleyebiliriz." Elamparo Deloso, R. (2005). p. 41; ayrıca bkz. Sands, P., Peel, J., Fabra, A. and MacKenzie, R. (2018). pp. 239, 240; Sands, P. (2003). p. 279.
- 53 ITLOS Deniz Yatağı Uyuşmazlıkları Dairesi, 'ihtiyatlı yaklaşımın artan sayıda uluslararası antlaşmaya ve diğer belgelere dahil edildiğini, bunların çoğunun Rio Deklarasyonu'nun 15. İlkesinin formülasyonunu yansıttığını' belirtmiştir. Dairenin görüşüne göre, bu durum, bu yaklaşımı teamül hukuku parçası haline getirme yönünde bir eğilim başlatmıştır. Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi (ITLOS) (2011). *Alanla İlgili Faaliyetlerde Kişileri ve Kuruluşları Destekleyen Devletlerin Sorumlulukları ve Yükümlülükleri*, Danışma Görüşü, ITLOS Raporları 2011, pp. 10-70, prg. 135. ITLOS, Mavi Yüzgeçli Orkinos davalarında, " tarafların, güney mavi yüzgeçli orkinos stokuna ciddi zarar gelmesini önlemek için etkili koruma tedbirlerinin alınmasını sağlamak amacıyla ihtiyatlı ve dikkatli davranmaları gerektiğine" karar vermiştir. Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos Davaları (Yeni Zelanda/Japonya; Avustralya/Japonya) (1999). (Geçici Önlemler) (ITLOS Davaları No. 3 & 4, 27 Ağustos 1999), prg. 77; 38 ILM (1999) 1624. Uluslararası Adalet Divanı (ICJ) (1995). *Nükleer Testler (Yeni Zelanda/Fransa)*, ICJ Raporları, 288; Uluslararası Adalet Divanı (ICJ) (1997). *Gabcikovo-Nagymaros (Macaristan/Slovakya)*, ICJ Raporları, 7; Uluslararası Adalet Divanı (ICJ) (2013). *Havaile İlaçlama (Ekvador/Kolombiya)*, prg. 172, 173. İhtiyat ilkesinin uluslararası teamül hukuku normu olarak ulusal düzeyde uygulanmasına ilişkin örnekler arasında Hindistan ve Kanada Yüksek Mahkemelerinin sırasıyla deri endüstrisi ve böcek ilaçlarından kaynaklanan çevre kirliliğine ilişkin kararları da yer almaktadır. Bkz. Hindistan Yüksek Mahkemesi (1996). *Tamil Nadu Dericileri Davası, Vellore Citizens Welfare Forum/Union of India*, 5 SCC 647, AIR (SC) (1996) 2715, prg. 14; Kanada Yüksek Mahkemesi. (t.y.). *Spray-Tech/Hudson*, 19 MPLR (3d) 1; Avrupa Adalet Divanı. (2018). *Bayar ve Syngenta/Avrupa Komisyonu* (birleştirilmiş davalar T-429/13 ve T-451/13), [2018] EU:T:2018:280, prg. 109.
- 54 Bkz. Harding, R. and Fisher, E. (Eds.) (1999). *Perspectives on the Precautionary*

haklı çıkarmadığı şeklinde formüle edilmiştir. İhtiyat ilkesi, tek başına somut veya pratik yükümlülükleri tanımlamadığı için belirli durumlarda nasıl ve ne ölçüde uygulanacağı belirsizdir⁵⁵. İhtiyat ilkesinin çeşitli kaynaklarda birçok farklı tanımı bulunur⁵⁶. Tanım çeşitliliği uygulamada esneklik sağlasa da yorum farkının getirdiği belirsizlik, ilkenin uygulanmasını zorlaştırmaktadır. İlkenin nasıl uygulanacağı, hangi koşullar altında harekete geçileceği, eylemi haklı kılacak zarar düzeyi ve türü, eylemi haklı kılmak için gereken bilgi miktarı, ihtiyati önlem olarak uygun olabilecek eylem türleri ve bunların hangi koşullar altında uygun olacağı sorularına⁵⁷ farklı yanıtlar verilmektedir⁵⁸. Bazı formülasyonlarda ihtiyat ilkesi, makul düzeyde bir risk ortaya çıktığında, maliyetine bakılmaksızın faaliyetlerin durdurulmasına yönelik bir emir gibi görünürken (güçlü versiyon), diğerlerinde sadece çevreye potansiyel olarak zararlı faaliyetlere karşı bir karine (zayıf ve orta güçlü versiyon) oluşturmaktadır⁵⁹.

BMİDÇS ve Rio Deklarasyonu gibi çoğu uluslararası anlaşmada ihtiyat ilkesinin ‘zayıf’ versiyonu kabul edilmektedir⁶⁰. Rio Deklarasyonu (İlke 15) maliyet etkinliğini vurgulayarak ve katı yasaklardan kaçınarak zayıf versiyonu yansıtmakta-

Principle, Federation Press; Raffensperger, C. and Tickner, J. A. (Eds.) (1999). *Protecting Public Health and the Environment: Implementing the Precautionary Principle*, Island Press; Freestone, D. and Hey, E. (Eds.), (1996).

55 Bkz. Geistfeld, M. (2001). p. 11326; Stone, C. D. (2001). “Is There a Precautionary Principle?”, *Environmental Law Reporter*, Vol. 31., No. 7., pp. 10790-10799; Farber, D. A. (2015). p. 1675.

56 Sunstein, C. R. (2006). p. 848.

57 Tedsen, E. and Homann, G. (2013). p. 94.

58 Örneğin Sandin ihtiyat ilkesinin uygulanmasından önce “güçlü bilimsel kanıtlar”, “bilimsel olarak desteklenen güçlü şüpheler” ve “zayıf kanıtlar” gibi niteliksel terimlerle bir kanıt derecesi önerir. Sandin, bu farklı dereceleri kullanarak ihtiyat ilkesinin ne zaman ve nasıl devreye gireceğini tartışır. Sandin, P. (1999). “Dimensions of the Precautionary Principle”, *Human and Ecological Risk Assessment*, Vol. 5., No. 5., pp. 889-907; Tedsen, E. and Homann, G. (2013). p. 94.

59 Stone, C. D. (2001). s. 10790; Wiener, J. B. and Rogers, M. D. (2002). pp. 320-321.

60 Vos, E. and De Smedt, K. (2019). p. 16.

dır. 1992 BMİDÇS'nin 3(3) maddesi, örneğin zararın “açık ve ikna edici kanıt”larla kanıtlanmasını değil “ciddi veya geri döndürülemez” olmasını gerektirir. Üstelik bu hüküm, tarafların yalnızca *maliyet etkin* önlemler almasını talep etmektedir. Maliyet-etkin şartı, güçlü ihtiyat ilkesine kıyasla ekonomik açıdan rasyonel önlemlere öncelik verilmesini sağlar. Maliyet-etkin önlem hükümleri, ekonomik olarak uygulanabilir olmalarını sağlayarak ihtiyati önlemlerin kapsamını sınırlamaktadır. Bu durum, maliyeti ne olursa olsun çevrenin korunmasına öncelik verebilecek güçlü ihtiyati yaklaşımlarla tezat oluşturmaktadır⁶¹.

AB mevzuatı belirli şartlar altında ihtiyat ilkesiyle yüksek koruma seviyesi sağlayacak önlemleri öngörür ancak ihtiyat ilkesinin uygulanması için belirli bilimsel ve hukuki koşullar aranır⁶². Avrupa Komisyonunun 2000 tarihli İhtiyat İlkesi Bildirisi, ihtiyat ilkesiyle tutarlı önlemlerin “eylemin veya eylemsizliğin potansiyel fayda ve maliyetlerinin değerlendirilmesini” ve “yeni bilimsel veriler ışığında gözden geçirmeye tabi” olması gerektiğini belirtmektedir⁶³. Bu, güçlü ihtiyat ilkesinden farklıdır, bilimsel bir değerlendirme yapılmadan ihtiyat ilkesi doğrudan devreye girmez. Ayrıca Komisyon, ihtiyati önlemlerin orantılı olması ve alınan önlemlerin ekonomik boyutunun da göz önünde bulundurulmasını önerir. Güçlü ihtiyat ilkesi ekonomik faktörleri (maliyet etkin önlemleri) karar sürecinde dikkate almazken, orta seviyedeki ihtiyat ilkesi bu unsurları değerlendirir. Bununla birlikte Avrupa Komisyonu, “endişelenmek için makul gerekçeler” standardını seçmiştir⁶⁴. Ay-

61 Trouwborst'a göre ihtiyati tedbirlerin geleneksel, katı ekonomik anlamda maliyet-etkin olması gibi bir gereklilik yoktur. Bu, çevresel ve toplumsal faydaların maliyetten daha ağır basabileceği senaryolar için önemli bir noktadır. Kaldı ki bu durumlarda etkili ihtiyati tedbir, süreç içinde maliyet etkin olma eğilimindedir. Trouwborst, A. (2007). p. 193 vd.

62 Avrupa Komisyonu (2000).

63 Avrupa Komisyonu (2000).

64 Avrupa Komisyonu (2000). “*Topluluk, çevre ve insan, hayvan veya bitki sağlığında yüksek düzeyde bir koruma sağlamaya çaba göstermiştir. Çoğu durumda, bu yüksek koruma düzeyine ulaşılmasını sağlayan önlemler tatmin edici*

rica kanıt yükünün tamamen risk yaratan tarafa kaydırılması söz konusu değildir. AB Komisyonu bildirisi, bu yükümlülüğün bazen düzenleyici otoritelere veya bağımsız bilimsel kuruluşlara da ait olabileceğini öngörür. Avrupa Komisyonu'na göre, belirli ürünlerin piyasaya sürülmeden önce ön onay gerektiren (örneğin ilaçlar, pestisitler) ürünleri listelediği bir düzenleme ile ihtiyat ilkesini uygular. Bu durumda, yeni bir ürün piyasaya sunmak isteyen tarafın, çevresel risk olmadığını kanıtlaması gerekir. Burada ihtiyat ilkesi, yükümlülük (*obligation*) olarak uygulanır ve özel kanıt kuralları devreye girer. İhtiyatlı davranma yükümlülüğü altında olan tarafın, tedbirlerin çevreye zarar vermediğine dair kanıt yükünü taşıdığı anlamına gelir. Başka bir deyişle, 'potansiyel olarak zararlı faaliyetlerin savunucuları' bu tür faaliyetlerin 'çevresel açıdan kabul edilebilir' olduğuna dair kanıt sunmak zorundadır. Yükümlülüğün bu şekilde dağıtılması, bu tarafların bir tedbir almadan önce etki değerlendirmeleri yapmalarını sağlayacaktır. Eğer bir önlem veya ürün zaten piyasadaysa ve çevreye zarar verdiği iddia ediliyorsa kanıt yükü, bunu iddia eden tarafa düşer. Genel kanıt kuralları uygulanır ve ihtiyat ilkesi burada gerekçe (*justification*) olarak kullanılır⁶⁵.

Güçlü versiyonlar nadirdir ve tipik olarak yüksek riskli faaliyetler için ihtiyati önlemler önerir, örneğin belirli tehlikeli maddelerin yasaklanması. Bu anlamda, Wingspread Bildirgesi, güçlü ihtiyat ilkesinin en iyi örneklerinden biridir⁶⁶. İhtiyat için bilimsel kesinlik şart koşulmaz. Faaliyetin güvenli olduğunu kanıtlama yükümlülüğü, tamamen risk yaratan tarafın üzerindedir. Faaliyetin güvenli olduğunu kanıtlaması gere-

bir bilimsel temelde belirlenebilir. Ancak, potansiyel tehlikelerin çevreye veya insan, hayvan veya bitki sağlığına etki edebileceğine dair makul gerekçeler bulunduğu ve mevcut veriler ayrıntılı bir risk değerlendirmesini engellediğinde, ihtiyat ilkesi çeşitli alanlarda bir risk yönetimi stratejisi olarak kabul edilmiştir."

65 Bkz. Ambrus, M. (2012). "The Precautionary Principle and a Fair Allocation of the Burden of Proof in International Environmental Law", *Review of European, Comparative and International Environmental Law*, Vol. 21., No. 3., p. 259.

66 Wingspread Bildirgesi (1998). <https://www.gdrc.org/u-gov/precaution-3.html>, (Erişim Tarihi: 8/7/2025)

ken taraf, faaliyeti gerçekleştirmek isteyen taraf olmalıdır. Bildirge ayrıca zarar oluşturabilecek faaliyetler yerine daha güvenli alternatiflerin tercih edilmesi gerektiğini ifade ederek güçlü ihtiyat ilkesini destekler.

Vurguları farklı olsa da güncel uluslararası hukuk formülasyonlarında ihtiyat ilkesi üç temel unsuru içermektedir: çevreye (ciddi/önemli/geri döndürülemez) zarar riski veya tehdidi, nedenler ve/veya etkiler hakkında (bilimsel) bilgi eksikliği⁶⁷ ve önleyici (makul) eylem⁶⁸. Bu üç koşul birlikte ilkenin

67 Trouwborst, “endişe için makul gerekçeler’in olup olmadığı, mevcut en iyi bilgilere dayalı olarak belirleneceğini ifade etmekte ancak makul endişe gerekçesini yalnızca bilimsel verilere dayandırmamaktadır. Yazar bir faaliyetin çevresel zarara yol açabileceğine dair kesin bilimsel kanıtlar olmasa bile, mevcut bilgilerin kaygı oluşturacak kadar güçlü olduğu durumlarda, devletlerin önleyici tedbirler alması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda “makul kaygılar”ın bilimsel olmayan bilgiyle de temellendirilebileceği, riskin hesaplanabilir olmasının şart olmadığı belirtilmektedir. Ayrıca devletlerin bu kaygıları değerlendirme ve uygun önlemler alma konusunda takdir yetkilerine sahip olduğu ifade edilmektedir. Önleyici ilkenin sadece hesaplanabilir risklerle sınırlı olmadığı, belirsizliğin çeşitli türlerinde de uygulanabileceği vurgulanmaktadır. Uygulamada, bu tür bilgiler genellikle bilimsel araştırmaların bir sonucu olacaktır, ancak bu, ihtiyat ilkesinin devreye girmesi için bir önkoşul değildir. İlgili riskin endişe için makul gerekçeler oluşturması için nicel olarak belirlenmesi gerekmez. Objektif ve subjektif faktörlerin bir kombinasyonu, herhangi bir belirli beklenen etkinin gerçekten olumsuz, önemli, ciddi ve/veya geri dönüşümsüz olup olmadığını belirler. Eğer bir etki, gerçekleşirse, uluslararası çevre hukukunun maddi bir kuralını ihlal ediyorsa, kesinlikle önemli olarak nitelendirilecek ve aynı zamanda ciddiyet şüphesi uyandıracaktır. Devletlerin daha önceki açıklamaları, örneğin, hukuki araçların başlangıç bölümlerinde, neyin önemli veya ciddi çevresel zarar olarak kabul edilmesi gerektiğine dair ipuçları sağlar. Her bir davanın koşulları, bu ve diğer faktörlerin ağırlığını belirler ve dolayısıyla ilgili makamların takdir yetkisi için alan yaratır. Trouwborst, A. (2007). p. 191; Trouwborst, A. (2006). pp. 145, 146.

68 Bu formülasyon, çeşitli yazarlar tarafından da desteklenmiştir. Hohmann, H. (1994). p. 10; Cameron, J. and Abouchar, J. (1996). “The Status of the Precautionary Principle in International Law”, in Freestone, D. and Hey, E. (Eds.), *The Precautionary Principle and International Law: The Challenge of Implementation* (pp. 29–38). Kluwer Law International, p. 30; Christoforou, T. (2002). The Precautionary Principle in European Community Law and Science, in Tickner, J. (Ed.), *Precaution: Environmental Science and Preventive Public Policy* (pp. 241–262), Island Press, p. 241. Trouwborst, A. (2007). Sandin’e göre, ihtiyatlı eylem için üç kriter bulunmaktadır: kasıtlılık (niyetlilik), belirsizlik ve makullük. Sandin, P. (2002). *The precautionary*

karar kuralını (karar üçgeni) oluşturur⁶⁹. Bu üç koşulun tam olarak nasıl belirleneceği duruma bağlıdır: Beklenen zarar az ya da çok şiddetli olabilir, zararın meydana gelmesiyle ilgili kanıtlar az ya da çok önemli (kesin) olabilir ve önerilen çözüm az ya da çok etkili olabilir. Bu esneklik, ilkenin mevcut formülasyonlarının çokluğunu kısmen açıklasa da ilkenin temel iskeleti değişmemektedir⁷⁰. İlkenin çeşitli versiyonları, ihtiyati önlemlerin ne zaman haklı görüleceğini belirleyen bazı epistemik eşikleri ya da *de minimis* gereklilikleri ifade etmek-

principle: From theory to practice (Licentiate thesis). Kungl Tekniska Högskolan, pp. 7-8. Avrupa Komisyonu için ihtiyat ilkesine başvurmayı tetikleyen faktörlerle bağlantılı bir “hareket etme ya da etmeme konusunda siyasi bir karar”, bilinmeyen veya belirsiz bir zarar ve makullük kriterini karşılayan bir eylem olduğunda ihtiyatlı kabul edilir. Avrupa Komisyonu (2000).

- 69 Bir karar kuralı olarak İhtiyatlılık ilkesi temel olarak, üç koşuldan oluşan ‘karar üçgeni/karar kuralı’ olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Hopster, J. (2023). “Climate Uncertainty, Real Possibilities and the Precautionary Principle”, *Erkenntnis*, Vol. 88., p. 2434.
- 70 Steel, ihtiyat ilkesini üç bileşenden (karar üçgeni, orantılılık ve meta ihtiyat ilkesi) oluşan bir karar kuralı olarak sunmaktadır. Steel orantılılığı “tutarlılık” ve “verimlilik” olarak adlandırdığı kavramlarla ifade etmektedir. Steel’in meta-ihtiyat ilkesi ciddi bir zarar tehdidi karşısında bilimsel belirsizliğin eylemsizliğe sebep olmamalıdır. Bkz. Steel, D. (2014). *Philosophy and the Precautionary Principle*, Cambridge University Press; Steel, D. (2013). “The Precautionary Principle and the Dilemma Objection”, *Ethics, Policy & Environment*, Vol. 16., No. 3., pp. 321-340. Steel’in önerdiği üç bileşenli karar kuralına Hopster, ‘ters bağlantı’ (*inverse linkage*) kuralını eklemektedir. Buna göre öngörülen felaket ne kadar büyükse, ihtiyati eylemi garanti altına almak için o kadar az kanıtı ihtiyaç duyulur. Yani, beklenen zarar gerçekten de felaket boyutundaysa, epistemik gerekçeleri karşılayacak standartlar düşük olmalıdır, öyle ki önlem kolayca alınabilsin. Ancak, zarar çok ciddi olsa bile, eğer risk hiçbir makul epistemik temele dayanmıyorsa, ihtiyat ilkesinin devreye sokulması rasyonel olmayabilir. Bu nedenle Hopster, epistemik koşulu (ve minimis gerekliliğini) ihtiyat ilkesinin aşırı genişletilmesini önleyen önemli bir filtre olarak görür. Hopster’e göre bu dört aşamalı ihtiyat ilkesi, makul bir karar kuralı oluşturmaktadır. Hopster, J. (2023). pp. 2435-2437.

tedir⁷¹. Risk veya belirsizlik altında⁷² karar vermeye yönelik tüm normatif yaklaşımlar, önlem alınması için hangi düzeyde kanıtın yeterli olduğu ve kimin kanıt yükü⁷³ altında sorusuyla

- 71 Epistemik koşul, bir tehlikenin ihtiyat ilkesini harekete geçirebilmesi için spekülasyon olmaması, yani bilimsel olarak tamamen temelsiz veya varsayımsal bir risk olmaması gerektiğini vurgular. De minimis gerekliliği, dikkate alınan risklerin çok küçük, ihmal edilebilir veya tamamen belirsiz olmaması gerektiğini belirtir. Hopster'a göre, bir riskin gerçek bir olasılık olarak kabul edilmesi için bazı makul bilimsel veya rasyonel gerekçelere dayanması gerekir. İhtiyat ilkesini devreye sokabilmek için bilimsel belirsizlik olsa bile en azından belirli bir seviyede güvenilir bilgiye ihtiyaç vardır. Hopster, J. (2023). pp. 2431-2432. Foster, ihtiyat ilkesinin uygulanabilmesi için bazı asgari eşiklerin olması gerektiğine işaret etmektedir. Bu eşikler, bilimsel belirsizliğin derecesi ve potansiyel zararın büyüklüğü gibi faktörleri içerir. Foster'a göre, ihtiyat ilkesinin uygulanabilmesi için, bilimsel belirsizliğin belirli bir seviyenin üzerinde olması ve potansiyel zararın ölçeğinin ciddi boyutlarda olması gerekmektedir. Bu durumda, ihtiyat ilkesine dayanarak koruyucu önlemler alınması için kanıt standardının düşürülmesi ve kanıt yükünün yeniden değerlendirilmesi gibi prosedürel değişiklikler yapılabilir. Foster, C. E. (2011). *Science and the Precautionary Principle in International Courts and Tribunals: Expert Evidence, Burden of Proof and Finality*, Cambridge University Press, p. 257. "Sadece belli bir öneme sahip belirsiz riskler ihtiyat ilkesi kapsamına girmelidir". de Sadeleer, N. (2002). *Environmental Principles: From Political Slogans to Legal Rules*, Oxford University Press, pp. 156, 157. Beklenen çevresel zararın olasılığı ve ciddiyeti, "endişe için makul gerekçeler", "önemli zarar" ve "ciddi/geri dönüşümsüz zarar" eşiklerinin kesiştiği bir ölçek olarak düşünülebilir. Trouwborst'a göre ilke en azından makul endişe gerekçelerinin olduğu durumlarda uygulanır. Trouwborst, A. (2007). p. 191, 198.
- 72 Hopster, ihtiyat ilkesinin risk (olasılıkların bilindiği durumlar) ve belirsizlik (olasılıkların bilinmediği veya güvenilmez olduğu durumlar) arasındaki ayrımı netleştirmekte yetersiz kaldığını belirtir. Bu belirsizlik, ilkenin hangi koşullarda uygulanması gerektiği konusunda kafa karışıklığına yol açmaktadır. Yazar, karar vericilerin, bir olayın gerçekleşme olasılığına dair birinci dereceden kanıtlarla bu olasılıkların güvenilirliğine dair ikinci dereceden epistemik durumları nasıl bir araya getirecekleri konusunda bir "toplama/birleştirme sorunu" (aggregation puzzle) yaşadıklarını vurgular. Hopster, J. (2023). p. 2442 vd.
- 73 Kanıt yükünün dağılımı bağlamında Ambrus, ihtiyat ilkesinin uygulanmasında kanıtlama yükünün nasıl dağıtılması gerektiğini Avrupa Komisyonu'nun 2000 tarihli ihtiyat ilkesine ilişkin bildirisinde (bkz. Avrupa Komisyonu. (2000)) belirtilen iki farklı senaryo üzerinden ele almakta ve ihtiyat ilkesinin yükümlülük ya da gerekçe olarak ileri sürülmesi arasında bir ayrım yapmaktadır. Ambrus M. (2012). pp. 97-98. Trouwborst, ihtiyat ilkesinin koruyucu tedbirler için gereken kanıt standardını düşürdüğünü, yani kesin kanıt yerine "belirli bir riskin varlığının makul şekilde öngörülebilir" olmasının yeterli olduğunu ancak kanıt yükünü değiştirmedığını iddia etmektedir. Trouwborst, A. (2007). p. 192.

karşı karşıyadır⁷⁴.

Genel itibarıyla hem zarar riski için hem bilimsel kesinlik için belirli eşiklerin aşılması beklenir. İhtiyat ilkesine başvurmak için belirli eşiklerin aşıldığını gösteren ve riskin kabul edilebilir olduğuna dair⁷⁵ bir risk değerlendirmesine ihtiyaç vardır⁷⁶. Her düzenleme ya da uygulama için risk değerlendirme metodolojileri farklıdır.

C. İHTİYAT İLKESİ: BİR ÖZEN YÜKÜMLÜLÜĞÜ

Özen yükümlülüğü birçok durumda, hukuki sorumluluğu veya hukuka aykırılığı tespit etmek için kullanılan bir standarttır⁷⁷. Bu bağlamda özen yükümlülüğünün aranan çözüme bağlı olarak zaman içinde farklı referans noktaları olabilir. İklim değişikliği davalarının önemli bir kısmı; geleceğe yönelik görevler, önlemler ve davranış değişikliğinin istendiği işlemleri içermektedir. Bu davalarda zamansal referans noktası, gelecekteki belirsiz zararlar ve bu zararların önlenmesi için yeterli düzenlemelerin yapılması olduğundan ihtiyat ilkesi devreye girer. İhtiyat ilkesi, yetersiz bilimsel kanıtın bulunduğu durumlarda çevresel riskleri önceden görmek veya dikkatli bir şekilde yönetmekle ilgilidir yani dikkatli ve öngörülü olma özeni göstermektir⁷⁸. İhtiyat ilkesinin uygulanmasını ve

74 Hopster, J. (2023). p. 2432.

75 Foster, C. E. (2011). p. 257.

76 Her düzenleme ya da uygulama için risk değerlendirme metodolojileri farklıdır. Örneğin Avrupa Komisyonu, belli standartlara karar alıcılar için katı bir çerçeve oluşturur. Bkz. Avrupa Komisyonu (2000); Fisher, E. and Harding, R. (2006). p. 113-136.

77 Özen yükümlülüğüne uluslararası hukukta farklı anlamlar şekillerde yorumlanıp uygulanmışsa da, bu kavram uluslararası çevre hukukunda önemli ölçüde evrilmiştir. Bkz. Peters, A., Krieger, H. and Kreuzer, L. (Eds.). (2020). *Due diligence in the International Legal Order*, Oxford University Press, p. 14. Uluslararası Hukuk Derneği'nin (ILA) özen yükümlülüğüne ilişkin ikinci raporu, özen yükümlülüğünü uluslararası hukukun geniş bir ilkesi olarak tanımlamanın yanı sıra, uluslararası hukukun çeşitli alanlarındaki belirli yükümlülükler olarak da ele almaktadır. Stephens, T. and French, D. (2016). pp. 12, 47.

78 Malaihollo, M. (2021). "Due Diligence in International Environmental Law and International Human Rights Law: A Comparative Legal Study

çeşitli çıkarların dengeli bir şekilde değerlendirilmesini anlamak için bir davranış standardı öngören özen yükümlülüğü esastır. İlke, yetkililerin riskler gerçek zarara dönüşmeden önce harekete geçmesini sağlayan daha katı bir özen yükümlülüğünü yansıtır⁷⁹. Özen yükümlülüğünün geniş ve belirsiz içeriği, ihtiyat ilkesiyle hem esas hem de usul açısından netleşir ve genişler⁸⁰.

Hukuki doktrin ve içtihatlar, özen yükümlülüğünü ağırlıklı olarak davranış yükümlülüğü olarak nitelendirir⁸¹. Davranış yükümlülükleri, sonuç yükümlülüklerinin aksine devletten belirli bir önlemleri özel olarak yerine getirmesini gerektirmez.

of the Nationally Determined Contributions under the Paris Agreement and Positive Obligations under the European Convention on Human Rights”, *Netherlands International Law Review*, Vol. 68., No. 1., pp. 121-155. *ITLOS Deniz Tabanı Madenciliği Danışma Görüşünde* “(bir devlet) ... bu riskleri dikkate almadığı takdirde özen yükümlülüğünü yerine getirmemiş olur... [bu tür bir] dikkatsizlik, ihtiyat yaklaşımına uymamak anlamına” geldiği ve “ihtiyatlı yaklaşım aynı zamanda devletlerin genel özen yükümlülüğünün ayrılmaz bir parçası” olduğu belirtilmiştir. ITLOS. (2011). Prg. 131. İhtiyati tedbir alma yükümlülüğünün gerekli özenin yasal çerçevesindeki rolünü kanıtlamak için sıkça örnek gösterilen davalar arasında *Pulp Mills* ve *Güney Mavi Yüzgeçli Tuna* davası bulunmaktadır. Bkz. Chen, L. (2016).

79 *ITLOS Deniz Tabanı Madenciliği Danışma Görüşünde*, önlemin, aslında özen yükümlülüğünün bir parçası olduğunu vurgulamış ve “özen yükümlülüğünün” daha riskli faaliyetler için daha katı gereklilikler getirebileceğini kabul etmiştir. ITLOS. (2011) prg. 131 vd.; prg. 111-117.

80 Peters, A., Krieger, H. and Kreuzer, L. (Eds.) (2020). p. 3.

81 Bkz. Koivurova, T. (2010). Due diligence, *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1034?prd=OPIL> (Erişim Tarihi: 7/7/2025); Black-Branch, J. (2016). “Due Diligence as a Legal Concept to Ensure Security and Safety of Peaceful Uses of Nuclear Energy as well as Non-Proliferation and Disarmament Obligations”, in *Nuclear Non-Proliferation in International Law*, Vol. III: *Legal Aspects of the Use of Nuclear Energy for Peaceful Purposes*, TMC Asser Press; Bannelier-Christakis, K. (2014). “Cyber Diligence: A Low-Intensity Due Diligence Principle for Low-Intensity Cyber Operations”, *Baltic Yearbook of International Law*, Vol. 14., pp. 23–39; Baade B. (2020). Due diligence and the Duty to Protect Human Rights, in Krieger H., Peters A. and Kreuzer L. (Eds.), *Due Diligence in the International Legal Order* (pp. 92–108), Oxford: Oxford University Press, p. 92; Uluslararası Adalet Divanı (UAD), “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi’nin Uygulanması (Bosna-Hersek/Sırbistan ve Karadağ)”, UAD Kararları 2007, s. 43, § 430; *Pulp Mills*, §§ 186, 187.

Davranış görevi, zararın önlenmesinden bağımsız olarak ortaya çıkacaktır. Özen yükümlülüğünde amaç, zararın tamamen önlenmesi değil devletin zararı önlemek ve en aza indirmek için yeterli çabayı göstermesi gerektiğidir. Yeterli çaba/özen, aynı durumda iyi bir idareden makul (uygun ve gerekli) bir şekilde beklenebilecek davranış olarak tanımlanmıştır⁸². Uygun ve gerekli önlemler, söz konusu riske orantılı ve öngörülü bir şekilde hareket edilmesini gerektirir. Sonuç yükümlülüğünde ise devletlerin sadece tedbir almakla kalmayıp aynı zamanda bu tedbirlerin belirli bir koruma standardını karşılayacak sonuçlar doğurması gerekir. Davranış yükümlülüğünün geçerli olduğu durumlarda, yük genellikle devletin önemli bir çevresel riski önlemede gerekli özeni göstermediği iddiasını kanıtlaması gereken davacıya aittir⁸³. Devletin de aksi kanıtlanmadıkça iyi niyetle hareket ettiği varsayılır⁸⁴. Buna karşılık, bir sonuç yükümlülüğünün kabul edildiği durumlarda kanıt yükü yer değiştirir. Bu gibi durumlarda devlet, yükümlülüklerini etkin bir şekilde yerine getirdiğini gösterme sorumluluğunu taşır. Gerekli sonucun elde edilememesi, sarf edilen çabalara bakılmaksızın doğrudan sorumlulukla sonuçlanabilir.

Çevre davalarında, özellikle AIHM içtihadında, bu ayrıma

82 Bkz. Voigt, C. (2021). p. 8.

83 Malaihollo, M. (2021). p. 129.

84 Devletin ‘iyi niyetle hareket ettiği varsayımı’ genelde uluslararası çevre hukukunda geçerlidir, Uluslararası Adalet Divanı (UAD) Gabčíkovo-Nagymaros Davası’nda (Macaristan/Slovakya): devletlerin uluslararası çevre hukukuna uygun hareket etmesi gerektiği ilkesiyle birlikte, “iyi niyet” yükümlülüğüne de vurgu yapmıştır. Mahkeme, tarafların iyi niyetle anlaşmazlıkları çözmesi gerektiğini belirtmiştir (Gabčíkovo-Nagymaros Project, Macaristan v. Slovakia, I.C.J. Reports 1997, https://www.icj-cij.org/case/92&ved=2ahUKEwj66qXEhbqRAxUcRvEDHTxqDc0QFnoECAkQAg&usg=A_OvVaw3g6m2B7iMKhpD_Q3qe6-A_ (Erişim Tarihi 13/12/2025). Birleşmiş Milletler, çevre koruması ve sürdürülebilir kalkınma konularındaki ilkelerinde devletlerin çevresel sorumluluklarını yerine getirirken iyi niyetle hareket etmeleri gerektiğini kabul etmektedir. Bu ilkeler arasında, çevre politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasında devletlerin işbirliği yapması gerektiği ve çevreye ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesinde “iyi niyet” ilkesinin önemi vurgulanır. Bu metin, özellikle BM Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda (Rio, 1992) benimsenen ilkelerle bağlantılıdır.

(davranış-sonuç yükümlülüğüne) yönelik sonuçlar katı bir şekilde uygulanmaz. Gerekli düzenlemeleri yapmak, bunları izlemek ve bunların uygulanmasını sağlamak dâhil olmak üzere tüm uygun ve gerekli tedbirler özen standardına dâhildir⁸⁵. Çevre davalarında özen yükümlülüğü yalnızca davranış değil aynı zamanda düzenleme perspektifinden sonuç yükümlülüğü olarak tanımlanır⁸⁶. Devletlerin bilimsel belirsizliğe rağmen riski minimize etmek için aldığı önlemler, örneğin iklim değişikliğini önlemek için büyük ölçüde karbon salınımına sebep olan sektörler için belli yasal sınırlar koymak ihtiyati önlemlerdir. Bu bağlamda düzenleme yükümlülüğü, devletlerin hukuki ve idari yapılarında iyileştirmeler yaparak çevre ve insan hakları alanında somut koruma sonuçları üretmelerini zorunlu kılar⁸⁷. Devletin düzenleyici nihai hedefe ulaşmak için daha somut ve özel kurallar ve politikalar oluşturmaları gerekmektedir. İhtiyat ilkesi, risklerin yönetilmesinde öncelik verilmesi gerektiğini belirtirken kendiliğinden bu kuralların ve politikaların nasıl olması gerektiğini belirlemez.

85 Çevre davaları açısından bu yükümlülükler; düzenleme, denetleme ve izleme, çevresel etki değerlendirmesi talep etme ve onaylama, acil durum planları oluşturma ve çevresel zarar meydana geldiğinde azaltma olarak öne çıkmaktadır. Bkz. *Pulp Mills*, § 187; ITLOS (2011). §§ 119, 122 vd.; AİHM, *Budayeva/Rusya*, B. No: 15339/02, 20/3/2008, § 135, AİHM, *Kolyadenko ve Diğerleri/Rusya*, B. No: 17423/05, 28/2/2012, § 160.

86 Malaihollo özen yükümlülüğünü; uluslararası çevre ve insan hakları hukuku bağlamında karşılaştırarak, bu yükümlülüklerin hem davranışsal hem de sonuçsal yükümlülükler olarak ele alınabileceğini ileri sürmektedir. Bkz. Malaihollo, M. (2021). p. 128 vd.

87 Westerman'a göre, yükümlülük "davranış yükümlülüğü" ile ilgiliyse, norm muhatabı belirli düzenleyici eylemleri gerçekleştirmekle yükümlüdür. Norm muhatabı, düzenlemenin nihai sonucunu elde etmek için norm tarafından talep edilen belirli eylemi gerçekleştirmek zorundadır. Bu durum, norm muhatabına herhangi bir düzenleyici takdir yetkisi bırakmaz. Örneğin, bir anlaşma hükmü bir devletten "çevresel zararı önlemek için düzenleyici nihai hedefe ulaşmak amacıyla bir idari organ oluşturmaları" gerektiriyorsa, norm çok somut olup açık bir yön belirlemektedir: devlet o idari organı kurmalıdır. Bu, nihai sonuçtur ve devletin bu önleyici ilkenin uygulanması için en iyi yol olup olmadığını belirlemesi söz konusu değildir. Westerman, P. C. (2018). *Outsourcing the Law: A Philosophical Perspective on Regulation*, Edward Elgar Publishing, pp. 31-33.

Bu da devlete, düzenleyici nihai hedefe nasıl ulaşacağına dair bir takdir yetkisi verir⁸⁸.

İklimsel talepleri karara bağlarken mahkemeler, bazen davranış yükümlülüğü getirirken diğer durumlarda bunu somut önleyici önlemler gerektiren bir sonuç yükümlülüğü olarak ele almaktadır⁸⁹. İklim davaları için dönüm noktası niteliğindeki *Urgenda Vakfı/Hollanda* davasında Hollanda mahkemeleri, devletin yalnızca mevcut çevresel zararı gidermek için değil aynı zamanda gelecekteki riskleri azaltmak için de proaktif önlemler alması gerektiğini teyit ederek hükûmetin AİHS'in 2. ve 8. maddeleri kapsamındaki özen yükümlülüğünü ihlal ettiğine karar vermiştir⁹⁰. Mahkemeler; iklim değişikliğinin öngörülemezliğinin eylemsizliği haklı çıkarmaması gerektiğini, aksine ihtiyati tedbirlere olan ihtiyacı güçlendirmesi gerektiğini vurgulamıştır. Hollanda Yüksek Mahkemesi nihayetinde hükûmetin sera gazı emisyonlarında asgari %25'lik bir azaltım sağlamamasının hukuka aykırı olduğuna karar vermiştir. Benzer şekilde *KlimaSeniorinnen ve Diğerleri/İsviçre* davasında AİHM, İsviçre'nin yeterli bir iklim politikası uygulamayarak ve somut emisyon azaltma hedeflerini yerine getirmeyerek AİHS'in 8. maddesi kapsamındaki pozitif yükümlülüklerini ihlal ettiğine karar vermiştir⁹¹.

88 Uluslararası Hukuk Derneği'nin (ILA) ikinci raporu, devletin özen yükümlülüğünü yerine getirip getirmediğini değerlendirirken dört faktör belirler: (1) makuliyet, devletin sadece makul önlemler almasının yeterli olması, (2) kontrol, devletin kapasite ve kaynaklarına bağlı olarak kontrol düzeyinin değişmesi, (3) risk derecesi, devletin alacağı önlemlerin zarar riskine uygun olması, (4) öngörülebilirlik, devletin zarar veya zarar riski hakkında sahip olduğu bilgi. Rapora göre, özen yükümlülüğü, sonuç yükümlülükleri yerine davranış yükümlülüklerini tetikler ve devletlere uluslararası yükümlülüklerini yerine getirirken önemli bir esneklik ve özerklik sunar. Stephens, T. and French, D. (2016). *ILC Study Group on due diligence in international law: Second report*, International Law Commission. Uluslararası Hukukta İyi Niyetin Yerine Getirilmesi Üzerine ILC Çalışma Grubu, İkinci Rapor, <https://www.ila-hq.org/en/documents/draft-study-group-report-johannesburg-2016?utm> (Erişim Tarihi: 7/7/2025)

89 Karar örnekleri için bkz. Keskin, Z. (2023). s. 463-480.

90 *Urgenda davası I*, § 76 vd.; *Urgenda davası II*, § 8.3.4.

91 *KlimaSeniorinnen ve Diğerleri/İsviçre*, §§ 558-574.

AİHS'in 2. ve 8. maddeleri kapsamındaki içtihadında AİHM, gerekli özeni gösterme yükümlülüklerini (ihtiyati önlemler dâhil)⁹² pozitif yükümlülükler olarak yorumlamaktadır⁹³. AİHM, başvuran tarafından açık bir talep olmasa bile pozitif yükümlülükleri genellikle resen değerlendirmektedir⁹⁴. İhtiyat ilkesinin AİHM tarafından açıkça tanınması⁹⁵, davacıların kanıt yükünü hafifletmek için yasal bir dayanak sağlamaktadır. Ancak Mahkemenin devletin kanıtlama yükümlülüğünü kabul etmesi, öncelikle pozitif yükümlülükler içtihadının bir sonucudur. Pozitif yükümlülük içtihadı, devletin iyi niyet karinesini etkili bir şekilde tersine çevirmekte, bunun yerine devletin iddia edilen çevresel riski azaltmak için zamanında ve etkili önlemler aldığını göstermesini gerektirmektedir. Dolayısıyla özen yükümlülüğü genel olarak devletlerin iyi niyetle hareket ettiğini varsayarken, AİHM'in

92 AİHM, *Tatar/Romanya*, B. No: 67021/01, 27/1/2009, § 120.

93 AİHS kapsamındaki tüm pozitif yükümlülükler gerekli özeni gösterme yükümlülüğü olarak sınıflandırılmazken -örneğin, suçları cezalandırma ve soruşturma yükümlülüğü- Mahkemenin 8. madde kapsamındaki içtihadı, bireyleri çevresel zararlardan korumaya yönelik genel görevin bir gerekli özeni gösterme yükümlülüğü olarak çerçevelenebileceğini göstermektedir (Örnek olarak AİHM, *Hatton ve diğerleri/Birleşik Krallık* (Büyük Daire), B. No: 36022/97, 8/7/2003; *Fadeyeva/Rusya*, B. No: 55723/00, 9/6/2005; *Jugheli ve diğerleri/Gürcistan*, B. No: 38301/04, 17/5/2007. Ayrıca bkz. Stoyanova, V. (2020). Due Diligence versus Positive Obligations: Critical Reflections on the Council of Europe Convention on Violence against Women, in Niemi, J., Peroni, L. and Stoyanova, V. (Eds.), *International Law and Violence Against Women: Europe and the Istanbul Convention* (pp. 1-27), Routledge, pp. 12, 13. Bu bağlamda özen yükümlülüğü, devletlerin 8. madde kapsamında korunan hakları korumak için çevresel riskin ciddiyetiyle orantılı olarak makul ve uygun tedbirler almasını gerektirmektedir (bkz. *Fadeyeva/Rusya*, § 89; *Hatton ve diğerleri/Birleşik Krallık*, § 98). Bkz. Malaihollo, M. (2021). p. 136; Kegge, R. (2020).

94 Mahkemenin resen hareket etmesine ve iddia eden tarafın kanıt standartını bu kadar düşürmesine dayanak olarak bir effet utile (işlevsel) yorumu kullanılmaktadır. Özellikle uluslararası hukukta, kuralların boşluk bırakmayacak ve anlamsız kalmayacak şekilde uygulanmasını sağlamak amacıyla kullanılır.

95 AİHM, *Tatar/Romanya* davasında ihtiyat ilkesi ile pozitif yükümlülükler arasındaki ilişki, Mahkeme'nin Romanya'nın vatandaşlarını çevresel sağlık risklerinden koruma yükümlülüğünü yerine getirmediği yönündeki tespitinin merkezinde yer almıştır. bkz. *Tatar/Romanya*, § 120.

davacılar için kanıt standardını düşüren yaklaşımı zımnen bunun tersini varsaymaktadır⁹⁶. Bu nedenle çevresel riskleri azaltmak için özenli davrandığını ve yeterli önlemleri aldığını kanıtlama yükümlülüğü devlete aittir.

İhtiyat ilkesinin hem hukuka aykırılığın belirlenmesinde hem de kanıt yükü ve standardının uygulanmasında davranış ya da düzenleme perspektifinden sonuç yükümlülüğü olarak sınıflandırılması, büyük ölçüde uygulama ve düzenleme bağlamına bağlıdır.

D. PARİS ANLAŞMASI'NIN İHTİYATA DAYANAN NORMATİF TASARIMI

İhtiyat ilkesi, BMİDÇS'nin bir parçası olarak iklim değişikliği rejimine dahildir. BMİDÇS'nin amacı ihtiyatlı olmaktır. BMİDÇS mad. 2'de belirtildiği üzere Sözleşme'nin "nihai amacı" sera gazı konsantrasyonlarını "*iklim sistemine tehlikeli insan kaynaklı müdahaleyi önleyecek*" bir seviyede stabilize etmektir. Uygun seviyeye "*...ekosistemlerin iklim değişikliğine doğal olarak uyum sağlamasına, gıda üretiminin zarar görmeyeceği ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir bir şekilde devamına izin verecek bir zaman dahilinde ulaşılmalıdır.*" Sözleşme'nin 3/3. maddesi açık bir şekilde ihtiyat ilkesine başvurulması gerektiğini belirtir.

BMİDÇS'nin belirlediği bu çerçeve içinde, Kyoto Protokolü de taraf devletlerin yükümlülüklerini detaylandıran önemli bir adımdır. 1997 Kyoto Protokolü'nde "ihtiyati tedbir" terimi yer almamakla birlikte, giriş bölümünün 4. paragrafı Protokol'ün BMİDÇS'nin 3. maddesi rehberliğinde hareket edilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu açık atıflarla birlikte BMİDÇS ve Kyoto Protokolü sera gazı (GHG) konsantrasyon seviyesini istikrara kavuşturma amacına ulaşmak için benimsenen temel stratejiler (GHG emisyonlarının azaltılması, havuz ve rezervuarların korunması ve güçlendirilmesi), ihtiyati

96 Bkz. Malaihollo, M. (2021). p. 128 vd.

eylemler olarak değerlendirilebilir⁹⁷. Bu önlemler, taraflarca iklim değişikliğinin potansiyel risk ve etkilerini ele almak amacıyla belirlenmiş olup iklim değişikliği sorunu, bilimsel araştırmalar ve deneyler yoluyla zamanla çözümlenebilecek veya çözümlenemeyecek birçok belirsizliği içerir. Ayrıca bu önlemler, sera gazı konsantrasyonlarını atmosferde sabitleme hedefine ulaşmak için bilimsel olarak sağlam kabul edilmektedir.

Kyoto Protokolü'nün ardından, küresel iklim politikalarında önemli bir dönüm noktası olan Paris Anlaşması (PA/ Anlaşma⁹⁸) ihtiyat ilkesine doğrudan atıfta bulunmamıştır. Ancak Anlaşma'nın BMİDÇS rejiminin tamamı bağlamında okunması gerektiği açıktır. Anlaşma, küresel sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelere göre 2°C'nin oldukça altında tutmayı ve 1,5°C ile sınırlamayı amaçlamaktadır (mad. 2/1/a)⁹⁹. Bu hedef doğrultusunda, taraf ülkelerden sera gazı emisyonlarını azaltmaları beklenmektedir. Anlaşma her ülkeye belirli bir emisyon azaltım hedefi dayatmaz; bunun yerine, ülkelerin kendi ulusal koşulları ve kapasiteleri doğrultusunda belirledikleri NDC'ler aracılığıyla emisyon azaltım hedeflerini sunmalarını teşvik eder¹⁰⁰. NDC'ler ve tarafların emisyon azaltma hedefleri, belirsizliklere rağmen riskleri azaltmaya yönelik önlemler, ihtiyat ilkesinin bir yansıması olarak değerlendirir.

97 Elamparo Deloso, R. (2005). p. 40. "Sera gazı emisyonlarının azaltılması" ve "havuz ve rezervuarların korunması ve güçlendirilmesi" gibi stratejiler, BMİDÇS'nin 3. ve 4. maddelerinde ve Kyoto Protokolü'nün 2. ve 3. maddelerinde doğrudan yer alır. Bu maddeler, söz konusu ihtiyati eylemlerin normatif dayanağını oluşturan hükümler içermektedir.

98 1980 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 31(2)(a) maddesine göre bağlamsal yorum 'antlaşmanın akdedilmesiyle bağlantılı olarak tüm taraflar arasında yapılan antlaşmaya ilişkin her türlü antlaşmayı' içerir.

99 Paris Anlaşmasının küresel iklim krizini çözme potansiyelini eleştiren çalışma için bkz. Jayaraman, T. and Kanitkar, T. (2016). "The Paris Agreement: Deepening the Climate Crisis", *Economic and Political Weekly*, Vol. 51., No. 3., pp. 10-13.

100 Mace, M. J. (2016). "Mitigation Commitments under the Paris Agreement and the Way Forward", *Climate Law*, Vol. 6., No. 1., p. 24; Sands, P., Peel, J., Fabra, A. and MacKenzie, R. (2018). p. 321.

lir. Anlaşma'nın 4(2) maddesi¹⁰¹ uyarınca iklim değişikliğini azaltmak için atılması gereken adımlar, böylece BMİDÇS'nin 3(3) maddesinin uygulanması dolayısıyla ihtiyati tedbirlerdir¹⁰².

Anlaşma, NDC'ler aracılığıyla taraflara küresel sıcaklık artışını sınırlama ve iklim değişikliğine uyum sağlama konularında; tarafların NDC'ler sunmaları, sera gazı emisyonlarını azaltmaları ve uyum tedbirlerini hayata geçirmeleri konularında bağlayıcı somut prosedürel yükümlülükler içerir¹⁰³. Paris Anlaşması, taraf olanların iklim değişikliği hafifletme ile ilgili hedefleri kendilerinin belirlemeleri ve aynı zamanda bu hedeflere ulaşmak için en iyi çabalarını göstermeleri temel fikrine dayanır. Her tarafın ulusal olarak belirlenen katkısı *mümkün olan en yüksek hedefi (highest possible ambition)* yansıta- caktır (mad. 4/3). En iyi çaba, Anlaşma'da benimsenen "*ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler*" ilkesi çerçevesinde değerlendirilir¹⁰⁴. Paris Anlaşması'ndaki "farklı-

101 PA mad. 4/2: "*Her bir Taraf, gerçekleştirmeyi amaçladığı ulusal olarak belirlenmiş katkıları hazırlayacak, iletecek ve sürdürecektir. Taraflar, söz konusu katkıların hedeflerine ulaşılması amacıyla yerel azaltım tedbirlerini takip edeceklerdir.*"

102 Sharma, Paris Anlaşması'nın adaptasyon, kayıp ve zarar ile finansman konularındaki hükümlerini inceleyerek bu anlaşmanın BMİDÇS'nin mad. 3/3'te belirtilen ihtiyatlı yaklaşım ilkesini tam olarak karşılamadığını belirtmektedir. Anlaşma'nın adaptasyonla ilgili hükümlerinin, gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliğine uyum sağlamaları için gerekli olan somut eylem ve destekten yoksun olduğunu vurgular. Kayıp ve zarar konusunun anlaşmada ele alınmasına rağmen, bu konuda bağlayıcı yükümlülüklerin eksikliği nedeniyle, etkili bir ihtiyatlı yaklaşımın uygulanamadığını ifade eder. Gelişmekte olan ülkelere sağlanacak finansal desteğin belirsiz ve yetersiz olduğunu, bu durumun da ihtiyat ilkesine uygun bir finansman yapısının oluşturulmasını engellediğini belirtir. Sharma'nın analizi, Paris Anlaşması'nın mevcut haliyle ihtiyat ilkesine tam anlamıyla uygun bir yapı sunmadığını göstermektedir. Özellikle adaptasyon, kayıp ve zarar ile finansman konularında daha somut ve bağlayıcı yükümlülüklerle ihtiyaç duyulduğunu vurgular. Bkz. Sharma, A. (2016). "Precaution and Post-Caution in The Paris Agreement: Adaptation, Loss and Damage and Finance", *Climate Policy*, Vol. 16., No. 5., pp. 523-534.

103 Bu kapsamda her tarafın başarmayı amaçladığı ardışık NDC hazırlama, iletme ve sürdürme ve NDC'sinin amacına ulaşma amacıyla yerel önlemleri uygulama yükümlülüğü vardır (mad. 4/2).

104 Ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi, Anlaşma'nın 2. ve 4. maddelerinde vurgulanmaktadır.

laştırılmış sorumluluklar” ve “en yüksek hedef” ifadeleri, taraf devletlerin kendi koşulları ve kapasiteleri doğrultusunda mümkün olan en güçlü çabayı göstermelerine yönelik beklentiyi ve taahhüdü yansıtır¹⁰⁵. Bu tür çabaları gösterme yükümlülüğü, özen yükümlülüğü olarak nitelendirilmektedir¹⁰⁶. Anlaşma, güçlü bir prosedürel çerçeveye birlikte, tarafların kendi koşulları dâhilinde ilerleme sağlamalarını ve mümkün olan en yüksek hedefi ortaya koymalarını; böylece özellikle gelişmiş ülkelerin daha iddialı katkılar sunarak küresel liderlik rolü üstlenmelerini beklemektedir¹⁰⁷. Bu normatif beklentiler, devlet davranışlarını şekillendiren önemli standartlar sunmaktadır¹⁰⁸. Devletler alınacak önlemlerin türü ve zamanlaması konusunda geniş takdir yetkisine sahip olsalar da¹⁰⁹ bu standartlar, özellikle makul ve uygun önlemlerin neleri oluşturduğunun belirlenmesini sağlar ve devletin takdir yetkisini sınırlar¹¹⁰.

105 Voigt, C. (2021). “The Climate Change Dimension of Human Rights: Due Diligence and States Positive Obligations”, SSRN, <https://ssrn.com/abstract=3839012> (Erişim Tarihi: 21/8/2025)

106 Mayer, B. (2018). “Obligations of Conduct in International Law on Climate Change: A Defence”, *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, Vol. 27., No. 1., p. 135; Bodansky, D., Brunnée, J. and Rajamani, L. (2017). *International Climate Change Law*, Oxford University Press, p. 231; Bodansky, D. (2016). “The Legal Character of the Paris Agreement”, *Review of European, Community & International Environmental Law*, Vol. 25., No. 2., p. 146; Rajamani, L. (2016). “The 2015 Paris Agreement: Interplay Between Hard, Soft, and Non-Obligations”, *Journal of Environmental Law*, Vol. 28., No. 3., p. 354; Voigt, C. (2021). p. 8.

107 Paris Anlaşması mad. 4(2), (3) ve (9), devletlerin NDC’ler yoluyla ilerleme sağlamasını, en yüksek hedefi yansıtmasını ve bu hedefleri düzenli olarak güncellemesini öngörmektedir. Anlaşma’nın 4(4) maddesi, gelişmiş ülkelerin bu konuda gelişmekte olan ülkelere liderlik etmesi gerektiğini ifade etmektedir.

108 Rajamani, L. (2020). p. 173; Malaihollo, M. (2021). p. 140.

109 Mace, M. J. (2016). p. 35; Sands, P., Peel, J., Fabra, A. and MacKenzie, R. (2018). p. 322; Rajamani, L. (2020). Due diligence in International Climate Change Law, in Krieger, H., Peters, A. and Kreuzer, L. (Eds.), *Due diligence in International Climate Change Law* (pp. 163–180), Oxford: Oxford University Press, p. 169.

110 Paris Anlaşması’nın ülkelere geniş takdir yetkisi verdiği genellikle kabul edilmektedir. Bu yetki, anlaşmanın uygulanabilirliğine ilişkin bazı tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Voigt, Paris Anlaşması’nın

Paris Anlaşması'na taraf olan ülkelerin NDC'lerini gerçekleştirmek için kaynakları ve kapasiteleri elverdiği ölçüde *iyi niyetle* harekete geçmeleri beklenmektedir¹¹¹. Devletin iyi niyetle çaba gösterdiğinin kabul edilmesi, özen yükümlülüğünün ihlali iddiasında bulunan tarafın devletin kötü niyetle hareket ettiğini ve menfaat/hak ihlalini kanıtlamasını gerektirir¹¹². Ancak önlem alınmadığında meydana gelebilecek ciddi

bağlayıcılığını hukuki olarak kesin yükümlülükler ve yumuşak hukuk normları arasında bir spektrumda değerlendirmektedir. Voigt için Paris Anlaşması yumuşak hukuk ve sert hukuk unsurlarını bir arada barındırıyor ve devletler üzerinde dolaylı bir bağlayıcılık etkisi yaratmaktadır. Voigt, C. (2023). "The Power of the Paris Agreement in International Climate Litigation", *Review of European Comparative & International Environmental Law*, Vol. 32., No. 2., pp. 237-24; Rajamani, mevcut iklim değişikliği rejiminin kendi belirlediği hedefler, takdir yetkisi, farklılaşma ve esneklik üzerine inşa edildiği sonucuna varmaktadır. Rajamani, L. (2020). p.180.

- 111 Rajamani, L. (2020). p. 179. Rajamani, Paris Anlaşması'nda tarafların iyi niyetle hareket etmesini vurgulayan çeşitli hükümler belirtilmektedir. Bu hükümler, tarafların NDC'leri belirlerken, iletirken ve sürdürürken iyi niyetli bir çaba göstermelerini bekleyen bağlayıcı davranış yükümlülükleri içerir. Özellikle, Anlaşma'nın şeffaflık çerçevesi, tarafların katkılarını yerine getirmelerini denetlerken, iyi niyet beklentisini güçlendiren mekanizmalar sunar (Rajamani, L. (2016). "The 2015 Paris Agreement: Interplay between Hard, Soft, and Non-Obligations", *Journal of Environmental Law*, Vol. 28., No. 3., pp. 337-358). Anlaşma metninde "iyi niyet" ifadesi doğrudan geçmemektedir. Ancak, tarafların iklim değişikliğiyle mücadeledeki çabalarında dürüstlük ve samimiyetle hareket etmeleri gerektiği, Anlaşma'nın genel ruhunda ve çeşitli maddelerinde dolaylı olarak ifade edilmektedir. PA mad. 4.2 şöyledir: "Her bir Taraf, gerçekleştirmeyi amaçladığı ulusal olarak belirlenmiş katkıları hazırlayacak, iletecek ve sürdürecektir. Taraflar, bu katkıların hedeflerine ulaşmak amacıyla ulusal azaltım tedbirlerini takip edecektir." İlk cümledeki 'gerçekleştirme niyetindedir (intends to achieve/gerçekleştirmeyi amaçladığı)' ifadesi, Tarafların katkılarını gerçekleştirme niyetinde olduklarına dair iyi niyetli bir beklenti oluşturmakta, ancak bunu yapmalarını zorunlu kılmaktan uzak durmaktadır. İkinci cümledeki 'bu katkıların hedeflerine ulaşması amacıyla' ifadesi de benzer bir işlevi yerine getirir. Tarafların katkılarının hedeflerine ulaşmayı amaçlamalarını gerektirir. Rajamani, L., ve Werksman, J. (2018). "The Legal Character and Operational Relevance of the Paris Agreement's Temperature Goal", *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, Vol. 376., No. 2119., p. 6.

- 112 Geleneksel olarak, uluslararası hukuktaki özen yükümlülükleri devletler arasında karşılıklı bir ilişkiye dayanır ve tarafların yükümlülükleri birbirine bağlıdır. Paris Anlaşması gibi çevre antlaşmaları, bu model üzerinden işler. Ancak, insan hakları hukuku bağlamında durum farklıdır;

çevresel zararlar söz konusu olduğunda devletin zarar henüz gerçekleşmemiş olsa bile önleyici tedbirler alması talep edilebilir. Bu durumda devlet, önleme ilkesinin yüksek eşiklerine sığınamaz¹¹³. İhtiyat ilkesi, ciddi çevresel zarar riski olduğunda, zarar gören taraf için kanıt standardını düşürmeyi ve kanıt yükümlülüğünün devlete kaymasını mümkün kılar. Bu tür bir anlayış Anlaşma metninde açıkça belirtilmemişse de, BMİDÇS ilkeleri doğrultusunda Paris Anlaşması'nın 4(2) maddesinde belirtilen NCD'leri izleme yükümlülüğünün ihlal edildiğinin iddia edildiği durumlarda ihtiyat ilkesi gereği devlet, çevresel zararın ciddi olmayacağını göstermek zorundadır.

Anlaşma'nın devletlere geniş bir takdir yetkisi tanınması ve bağlayıcılığına ilişkin tartışmalar, bu yükümlülüklerin etkinliğini zayıflatabilmektedir. Bu çerçevede, Paris Anlaşması kapsamındaki özen yükümlülüklerinin düzenleyici işleyişi, AİHM'in insan hakları temelli pozitif yükümlülükler konusundaki içtihadı ile birleştirildiğinde daha güçlü bir hukuki dayanak oluşturabilir¹¹⁴. İnsan hakları bağlamında devletler yalnızca niyet beyan etmekle değil somut ve etkili iklim politikaları üretmekle de yükümlüdür. Zira Paris Anlaşması genel politika hedefleri belirlerken AİHM kararları devletlerin bireylere yönelik koruma sorumluluğuna odaklanmaktadır. Nitekim *Urgenda/Hollanda* kararından başlayarak Avrupa'nın dört bir yanındaki mahkemeler, devletlerin sera gazı emisyonlarını azaltma yükümlülüğünü kabul etmek için AİHS'te belirtilen yükümlülüklerle daha fazla dayanmaktadır¹¹⁵. AİHM

burada yükümlülükler devletlerin bireylere karşı sorumluluğunu içerir ve karşılıklı ilkesine dayanmaz. İnsan hakları antlaşmaları, devletlerin tek taraflı taahhütlerini yansıtan bağlayıcı düzenlemeler olup, bireylerin haklarını korumaya yönelik bir hukuk sistemine entegre edilmiştir. Güvence açısından değerlendirildiğinde, insan hakları hukuku temelli yükümlülükler, bireyler açısından genellikle daha koruyucu bir çerçeve sunar. Bkz. Malaihollo, M. (2021). p. 138 vd.

113 *Trail Smelter*, p. 1965.

114 Bkz. Malaihollo, M. (2021). pp. 149, 150.

115 Bkz. Keskin, Z. (2023). p. 473-475.

de *KlimaSeniorinnen/İsviçre* kararında, devletlerin bireyleri iklim değişikliğinin etkilerine karşı koruma yükümlülüğünü, AİHS kapsamındaki pozitif yükümlülükler çerçevesinde yorumlayarak bu alanda ulusal mahkemelerde gelişen içtihatlarla paralel bir yaklaşım geliştirmiştir. AİHS mad. 2 ve 8 kapsamındaki hakları güvence altına almak için, her davalı devlet, iç iklim politikasında ve NDC'sinde hedefini mümkün olan en yüksek hedef düzeyinde belirleyerek, insan haklarını güvence altına almak için gerekli ve uygun tüm araçları kullanarak yani makul kabul edilecek önlemleri alarak özen yükümlülüğünü yerine getirmiş olur¹¹⁶.

II. İHTİYAT İLKESİNİN İKLİM DAVALARINDAKİ ROLÜ

A. USUL KARARLARINA ETKİSİ

Birçok hukuk sisteminde dava ehliyeti, özellikle yakın ve gerçek ihlal ve ihlalin doğrudan kişi üzerinde gerçekleşmesine, idare hukuku terminolojisiyle güncellik ve kişisellik koşullarının varlığına bağlanmıştır. Ancak Avrupa genelindeki iklim davaları,¹¹⁷ özellikle gelecek nesillerin iklim değişikliğinin mağdurları olduğunun kabul edildiğini göstermektedir¹¹⁸.

116 Malaihollo, M. (2021). p. 141.

117 İklim davaları ve ehliyet sorunu hakkında genel olarak bkz. Aydınoglu Yalçın, Z. N. (2021). "İklim Değişikliğine İlişkin Düzenlemelere Karşı İdari Yargıda Açılacak İptal Davalarında Ehliyet Sorunu", in *İdare Hukuku ve İdari Yargı Uluslararası Sempozyumu İSALAJ 2022, İdare Hukuku ve İdari Yargılama Hukuku Ekseninde 'Çevre, İklim Değişiklikleri ve Ekoloji' "Prof Dr. İl Han Özyay'ın Hatırasına"*, 16-18 Mayıs 2021 İSALAJ-2022 Bildiriler Kitabı, ss. 339-358.

118 *Urgenda davası I*, § 37. Neubauer/Almanya davasında Anayasa Mahkemesi, genç nesillere dava açma hakkını doğrudan tanımasa da devletin onları koruma yükümlülüğünü nesnel ve bağlayıcı bir anayasal sorumluluk olarak kabul etmektedir. Almanya Federal Anayasa Mahkemesi, Neubauer et al./Germany, Case No. BvR 2656/18/1, BvR 78/20/1, BvR 96/20/1, BvR 288/20–German. §§ 146, 148, 193: Bkz. <https://www.acrisl.org/casenotes/m2ll8m8skjpglk8-83mk2-k5yza-dcafy-x5ztr-bjfxk-c9y55-5ryfp> (Erişim Tarihi: 7/8/2025); Belçika İstinaf Mahkemesi, VZW Klimaatzaak/Kingdom of Belgium&Others, 30 Kasım 2023, §§ 266, 267. Kararın İngilizce çevirisi için bkz. <https://www.klimaatzaak.eu/en/>; <http://climatecasechart.com/non-us-case/vzw-klimaatzaak-v-kingdom-of-belgium-et-al/> (Erişim Tarihi: 14/8/2025); Bkz. Keskin, Z. (2023). ss. 463-80.

Güncellik koşulunun bu davalarda esnetilmesi, açıkça olmasa da, ihtiyati yaklaşımın bir sonucu olarak görülebilir.

AIHM'in önüne giden iklim davalarından çıkan sonuç ise bireysel başvuru için bu yaklaşımın uygulanmasının oldukça zor olduğudur. Bu davalarda da başvuranlar, farklı biçimlerde de olsa, gelecekte zarar görme riski olduğunu iddia etmişlerdir¹¹⁹. Mahkeme 9 Nisan 2024 tarihinde verilen üç kararda da, Sözleşme'nin 34. maddesinde belirttiği "mağdur statüsü", iklim değişikliği davalarının öne çıkan konulardan biriydi¹²⁰. AIHS'in 34. maddesinin mağdur şartına göre bireyler, sivil toplum kuruluşları ve kişi grupları bir talepte bulunabilir ancak başvuru sahibinin "*Bir Sözleşme hakkının ihlal edildiği iddiasından kişisel olarak etkilenmiş*"¹²¹ veya ciddi ve doğrudan etkilenme, potansiyel mağdur olma gibi yakın bir riskin olması gerekir¹²². Bu koşulları sağlamayan başvuru sahibinin davası, Sözleşme'nin 34. maddesi gerekçesiyle reddedilmektedir¹²³. Başvuru sahiplerinin mağdur olduklarını iddia

119 Bkz. Keskin, Z. (2023). s. 474, 475.

120 *Portekiz Gençlik İklim Davası'nda* AIHM diğer devletler aleyhine 6 portekizli genç tarafından yapılan başvuruyu yargı yetkisinin dışında olduğu ve ayrıca (§§ 487-88) mağdur statüsünün belirlenmesindeki önemli netlik/açıklık eksikliklerin olduğunu ifade etmiş (§ 229-230), iç hukuk yollarının tüketilmemesi ile birlikte belirtilen netlik eksikliğini (sayısız kişinin benzer etkilere maruz kalacak olması) başvuru sahiplerinin mağdur statüsünü belirlemede ölçüt olarak kullanmıştır. AIHM, *Duarte Agostinho/Portekiz ve 32 diğer ülke*, B. No: 39371/20, 9/4/2024. *Carême/Fransa* davasında AIHM, başvuru sahibinin artık Fransa'da ikamet etmemesi nedeniyle mağdur statüsüne sahip olmadığı gerekçesiyle Carême davasını kabul edilemez bulmuştur. Mahkeme ayrıca başvuranın artık belediye başkanı olmadığını da göz önünde bulundurarak Grande-Synthe adına başvuru yapamayacağı sonucuna ulaşmıştır. AIHM, *Carême/Fransa* (GC), B. No: 7189/21, 9/4/2024, §§ 80-84.

121 AIHM, *Karner/Avusturya*, B. No: 40016/98, 24/10/2003, § 25.

122 Schall, C. (2008). "Public Interest Litigation Concerning Environmental Matters Before Human Rights Courts: A Promising Future Concept?", *Journal of Environmental Law*, Vol. 20., No. 3., p. 421; ayrıca bkz. <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195369380.001.0001/acref-9780195369380-e-72>. (Erişim Tarihi: 7/8/2025)

123 Mahkeme, bir kişinin herhangi bir ihlalin mağduru olduğunu iddia edebilmesi için söz konusu önlemden doğrudan etkilenmiş olması gerektiğini kabul etmektedir (bkz. AIHM, *İrlanda/Birleşik Krallık*, B.

edebilmeleri için kendilerini kişisel olarak etkileyen bir ihlalin meydana gelme olasılığına dair makul ve ikna edici kanıtlar sunmaları gerekir, bu hususta sadece şüphe veya zan yeterli değildir¹²⁴. AİHM, iklim değişikliği ile ilgili verdiği ilk kararlarında bunu açık bir şekilde dile getirmiştir.

Kabul edilebilirlik kararı verilerek şu ana kadar esas incelemesi yapılan ilk ve tek iklim davası olan *Klimaseniorinnen/İsviçre* davası, ihtiyatı yaklaşım bakımından kritik önemdedir. Kararda Mahkeme, gelecek nesiller ve potansiyel mağdurlar hakkındaki görüşünü ayrıntılı bir şekilde dile getirmiştir. Mahkeme, mağdur statüsünü belirlerken bireysel başvuru- lar ile dernekler arasında bir ayrıma gitmiştir. Mahkeme, derneklerin mağdur statüsünü değerlendirirken iklim değişikliğinin “*insanlığın ortak kaygısı*” olarak görmesi ve bu bağlamda “*nesiller arası yük paylaşımının*” teşvik edilmesi gerekliliğini (§ 489) göz önünde tutmuş ve bu davalar özelinde derneklerin mağdur statüsünü Aarhus Sözleşmesi’ni dikkate alarak kabul etmiştir (§ 499)¹²⁵. Mahkeme, iklim değişikliğinin özel duru-

No: 5310/71, 18/1/1978, §§ 239, 240; *Klass ve diğerleri/Almanya*, B. No: 502/71, 6/9/1978, § 33). Dolayısıyla Sözleşme, öngördüğü hakların yorumlanmasıyla ilgili *actio popularis* getirilmesine cevaz vermediği gibi, kişilere, kendileri bundan doğrudan etkilenmemiş oldukları halde salt Sözleşme’ye aykırı olabileceği için iç hukukun herhangi bir hükmünden şikâyetçi olmalarına da izin vermemektedir (bkz. AİHM, *Norris/İrlanda*, B. No: 10581/83, 26/10/1988, § 31).

124 AİHM, *Shortall ve diğerleri/İrlanda*, B. No: 50272/18, 19/10/2021.

125 Derneklerle ilgili olarak Mahkeme, iklim değişikliği bağlamında temsil haklarını belirlemek için yeni ve esnek bir test ortaya koymuştur. Mahkeme, derneklerin bu bağlamda özellikle önemli bir işlev gördüğünü düşünüp, bu tür kuruluşlara başvuran belirli gruplar (örneğin, “gelecek nesiller”, çevre hukukundan alınmış bir kavramsal düşünce) için “mevcut olan tek seçenek” olabileceğini belirtmiştir. Yani, derneğin aşağıdaki “Dernek Mağdur Statüsü Kriterleri”ni karşılaması gerekmektedir: (a) ilgili yargı alanında yasal olarak kurulmuş olmalı veya orada hareket etme yetkisine sahip olmalıdır; (b) üye veya diğer etkilenen bireylerin insan haklarını savunmak amacıyla yasal hedefleri doğrultusunda özel bir amaç güttüğünü kanıtlayabilmelidir; ve (c) Sözleşme uyarınca yaşam, sağlık veya refahları üzerinde iklim değişikliğinin spesifik tehditleri veya olumsuz etkileriyle karşı karşıya olan üyeleri veya diğer etkilenen bireyler adına hareket etme konusunda gerçekten nitelikli ve temsilci kabul edilebilmelidir (*KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre*, § 490 ve §§ 501, 502).

munu göz önünde bulundurarak *actio popularis* şikâyetlerin önüne geçilebilmesi için bireysel başvuru sahiplerinin (dört yaşlı İsviçreli kadın) dava konusu işleminden doğrudan ve kişisel olarak etkilendiklerini göstermeleri gerekliliğini eşiği yüksek iki temel (katı) kritere bağlamıştır: başvuru sahibinin iklim değişikliğinin yoğun olumsuz etkilerine maruz kalması yani hükûmetin eyleminin veya eylemsizliğinin başvuru sahibini etkileyen olumsuz sonuçlarının ciddi olması ve zararı azaltacak makul tedbirlerin yokluğu veya yetersizliği nedeniyle başvuru sahibinin bireysel olarak korunmasını sağlamaya yönelik acil bir ihtiyaç olması (§§ 487, 488). Mahkemenin görüşüne göre başvuru sahipleri herhangi bir “kritik tıbbi durumda” olduklarına ve kadınlardan birinin astımıyla bir korelasyon olduğuna dair bir kanıt sunmadıkları için bu gereklilikleri yerine getirememiştir (§ 533). Aynı zamanda Mahkeme, gelecekte gerçekleşmesi muhtemel zarar riskinin mağdur statüsünü belirlemede ancak “sadece son derece istisnai durumlarda” dikkate alınabileceğine dair yerleşik içtihatlarını yinelemiştir (§ 470). Mahkeme, bireysel başvuru sahiplerinin iddia edilen zarar (veya gelecekte uğrayabilecekleri zarar) ile iklim değişikliği arasında yeterli bir bağlantı kuramadıkları için 34. madde anlamında mağdur olmadıklarına karar vermiştir.

Klimaseniorinnen/İsviçre davasında bireysel mağdur statüsünün belirlenmesi için ihtiyati yaklaşım dikkate alınmamıştır. Aksine Mahkemenin yaklaşımı bireysel başvuru sahipleri açısından daha çok bilimsel netlik ve bireysel zarar (yüksek kanıt standardı) odaklı olmuştur. Davada IPCC raporları gibi geniş kabul görmüş ve bilimsel kanıtlar dikkate alınmış ancak bu tür raporların geniş çerçevede riskleri ortaya koyması, bireysel hak ihlali ile doğrudan bağ kurulmasını zorlaştırmıştır. AİHM, kararında devletin iklim değişikliğiyle ilgili yükümlülüklerini yerine getirmemesinin genel riskleri artırıcı etkisini göz önünde tutmuş (§ 439), sera gazlarının zaman ve yer yönünden karmaşık ve öngörülemeyen etkilerinin (§ 417) iklim değişikliğinin nesiller arası yük paylaşımı ve gelecek nesillerin haklarına yönelik

etkilerinin¹²⁶ farkında olduğunu da göstermiştir. Bu yaklaşım, sadece doğrudan ve somut zarar gösterilmesine dayanan katı bir yaklaşım yerine, özellikle sistemik çevresel zararların çok sayıda bireyi etkilemesi durumunda mağduriyet kavramının esnetilmesi anlamına gelir. Buna rağmen mevcut bireysel başvuruçuların iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine yüksek yoğunlukta maruz kaldığını ve koruma ihtiyacının aciliyet taşıdığını kanıtlayamadıkları gerekçesiyle mağdur statüsünü kabul etmemiştir (§ 533). Bu Mahkemenin daha önceki içtihatlarıyla uyumlu bir yaklaşım olsa da davacı derneğin mağdur statüsünün kabul edilmesi konusunda farklı bir yaklaşım benimsemiştir¹²⁷. Derneklerin temsil ettiği toplulukların potansiyel zararlarını ileri sürerek dava açabilmesi¹²⁸, ihtiyat ilkesinin ruhuna

126 Mahkeme, “iklim değişikliğinin zararlı etkilerinin nesiller arası yük paylaşımı sorununu ortaya çıkardığı” konusundaki farkındalığı kararın çeşitli paragraflarında vurgulanmıştır (bkz. *KlimaSeniorinnen/İsviçre*, §§ 410, 419, 420, 499).

127 Esasen AİHM, “ciddi çevre kirliliğinin” başvuranların sağlığını belirgin bir şekilde etkilemediği durumlarda bile, bir kişinin konutunda huzurlu bir şekilde yaşaması ve yararlanmasına müdahale edebileceğine ve bunu engelleyen eylemlerin 8. maddenin ihlaline yol açabileceğine karar vermiştir (bkz. AİHM, *Fadeyeva/Rusya*; *Taşkın/Türkiye*, B. No: 46117/99, 10/11/2004; *Ioan Marchis/Romanya*, B. No: 38197/03, 28/7/2011; *López Ostral/İspanya*, B. No: 16798/90, 9/12/1994; *Hatton ve diğerleri/Birleşik Krallık*, B. No: 36022/97, 8/7/2003). Bu içtihat, iklim davaları genellikle, yaygın çevresel zarara yol açan mevzuatın uygulanması veya uygun şekilde uygulanmasındaki sistemik başarısızlıklardan etkilenen mağdurlar tarafından açılan iklim davaları bakımından son derece önemlidir. Ayrıca Mahkeme’nin potansiyel mağdur kavramına ilişkin içtihatıyla uyumlu olan temel varsayım, sistemik çevre kirliliği vakalarının, çok sayıda birey etkilense bile AİHS ihlali bulgularıyla sonuçlanabileceğidir. Mahkeme, örneğin bir yasama faaliyetinin birçok kişiyi ve hatta bir Taraf Devletin tüm nüfusunu doğrudan etkileyebileceğini kabul etmiştir (bkz. AİHM, *Klass ve Diğerleri/Almanya*, B. No: 5029/71, 6/9/1978; *Dudgeo/Birleşik Krallık*, B. No: 7525/76, 23/9/1981; *Norris/İrlanda*, B. No: 10581/83, 26/10/1988; *Modinos/Yunanistan*, B. No: 15070/89, 22/4/1993; *Taner Akçam/Türkiye*, B. No: 27520/07, 25/10/2011). Ancak, sistemik çevre kirliliği bağlamında daha doğrudan bir örnek olarak *Cordella ve diğerleri/İtalya* davası (B. No: 54414/13 ve 54264/15, 24/1/2019) gösterilebilir.

128 Muhalif yargıç Eicke, bu yaklaşımın Mahkeme’nin içtihadıyla çeliştiğini, potansiyel olarak dava açma kapılarını genişlettiğini ve örtük bir *actio popularis* (genel halkın dava açma hakkı) yarattığını savunmuştur. Ayrıca, bireysel başvuruçulara mağdur statüsü tanınmazken, başvuruçu derneğin dava açma ehliyetinin kabul edilmesinin tutarsız olduğunu eleştirmiştir.

daha uygun bir yaklaşımı yansıtırken bireysel başvuruçuların mağduriyetlerinin reddi, dava ehliyeti bakımından daraltıcı bir etki yaratmaktadır. İhtiyat temelli bir yaklaşım, zarar gerçekleşmeden önce potansiyel risklere karşı önlem almayı desteklerken Mahkeme mevcut zararın somut olarak kanıtlanmasını istemiştir. AİHM, bireysel başvuruçuların mağdur statüsünü kabul etmesi için somut, kişisel ve mevcut zararlarını “makul şüpheyi aşan” bir kanıt standardı ile kanıtlamalarını beklemiştir¹²⁹. Riskin boyutu ve aciliyeti konusunda sunulan kanıtlar, kişisel ihlali (kişisel zararı) ortaya çıkaracak şekilde değerlendirilmemiştir. Aynı kanıt standardı, başvuruçular için yeterli bulunmuştur.

İklim davalarının büyük bir çoğunluğunun idari yargıda iptal davası olarak açılacağı göz önünde bulundurulduğunda dava ehliyetinin geniş yorumlanacağı söylenebilir. Dava ehliyetinin geniş yorumlanması, iptal davasının temel özelliklerinden bir tanesidir. Ancak özellikle güncellik koşulu, davacıları zorlama kapasitesine sahiptir. Menfaat ihlali koşulunun ihtiyat ilkesiyle desteklenmesi, dava ehliyetini daha da esnetebilir. İhtiyat ilkesini dava ehliyeti koşuluna dâhil eden çalışmalarda öneri, davacının maruz kalabileceği zararın yıkıcı ve geri döndürülemez ve meydana gelmesinin büyük bir belirsizliğe tabi olduğunun gösterebildiği durumlarda, yani ihtiyati eylemin kabul göreceği durumlarda, dava ehliyeti için aranan “zarar/menfaat ihlali” unsurunun karşılandığının kabul edilmesidir¹³⁰.

KlimaSeniorinnen/İsviçre, Yargıç Eicke’nin Kısmen Uyumlu Kısmen Muhalef Görüşü, §§ 22-51.

129 AİHM bireylerin mağdur statüsünü değerlendirirken, başvuruçuların iddialarını desteklemek için “makul şüphenin ötesinde” kanıt sunmalarını bekler (bkz. AİHM, *Mordeniz/Türkiye*, B. No: 49160/99, 10/1/2006; *Klaas/Almanya*, B. No: 15473/89, 22/9/1993). Ancak çevresel davalarda bu standardın nasıl uygulandığı tartışmalıdır. *Klimasenioren/İsviçre* kararı bağlamında AİHM, bireylerin mağdur statüsünü değerlendirmek için belirli bir kanıt standardı ve kanıt usulleri kullanmıştır. Bu değerlendirmede, bireysel başvuruçuların mağdur kabul edilebilmesi için somut ve kişisel zararlarını açıkça ortaya koymaları beklenmiştir.

130 Nash, J. R. (2008). p. 496.

Bu öneride belirleyici unsur zararın yıkıcı niteliğidir¹³¹. Yıkıcı ve geri döndürülemez bir zararın meydana gelme olasılığının belirsizlikle bir araya geldiği durumlarda *ihtiyat temelli dava ehliyeti* argümanı uygulanabilir¹³². Yıkıcı, geri döndürülemez bir zararın düşük olasılığının genel olarak gerçek ve yakın (güncel) ve somut ve doğrudan (kişisel) olması koşullarını karşılanması kolay değildir. Genel olarak mahkemeler, davacıların somut ve belirli bir zarar göstermelerini şart koşar. Nash, bu durumda belirsiz zarar gerekçeleriyle reddedilen davaların beklenen değer yaklaşımı benimsenerek kabul edilebileceğini savunur¹³³.

İhtiyat temelli dava ehliyeti argümanının işlediği gösteren önemli örneklerden biri, *Massachusetts/EPA* davasıdır. *Massachusetts/EPA* davasında, Yüksek Mahkeme, sera gazı emisyonlarının küresel ısınmaya katkı sağladığı yönünde kesin bilimsel kanıt olmasa bile, olası zararların büyüklüğünü dikkate

131 Nash, J. R. (2008). p. 496. Bununla birlikte Lichtman, geleneksel ihtiyati tedbir analizini, telafisi mümkün olmayan zararı değerlendirirken, bunun karşılığı olan “telafisi mümkün olmayan faydaları” göz ardı ettiği için eleştirmektedir. Bkz. Lichtman, D. (2007). “Irreparable Benefits”, *The Yale Law Journal*, Vol. 116., No. 6., p. 1284.

132 Farber, toplumda belirsizlik durumlarıyla karşılaştığında bireylerin ve kurumların genellikle bu riskleri azaltmak için önlemler aldıklarını, bunun da bir tür “sigorta” işlevi gördüğünü savunur. Farber’in argümanı şu şekildedir: Eğer toplumda belirli bir risk veya belirsizlik için sigorta sistemleri gelişmişse bu durum o belirsizliğin hukuken dikkate alınması gerektiğini gösterir. Dolayısıyla, mahkemeler dava ehliyeti (standing) konusunda karar verirken, bu tür risklerin toplumda sigorta yoluyla kabul edilip edilmediğini göz önünde bulundurmalıdır. Bkz. Farber, D. A. (2005). “Uncertainty as a Basis for Standing”, *Hofstra Law Review*, Vol. 33., No. 4., pp. 1126-29; Nash, J. R. (2008). p. 523.

133 Yıkıcı ve geri döndürülemez (telafisi imkânsız) zararın meydana gelme olasılığının belirsiz olması, zararın beklenenden düşük olacağı anlamına gelmez. Gerçekleşme ihtimali düşük ve zaman açısından uzak olsa bile, bu tür zararlar o kadar büyük olabilir ki, yine de önemli bir tehdit oluşturur. İklim değişikliği gibi zararlar, küçük bir ihtimalle bile gerçekleşse etkisi çok büyük olur. Bu nedenle, bu tür zararların beklenen değeri hâlâ yüksek kalır. Bu durumda beklenen değer teorisinin dava ehliyeti koşullarına dahil edilmesi önerilmektedir. Nash, J. R. (2008). p. 521; ayrıca bkz. Nash, J. R. (2013). “Standing’s Expected Value”, *Michigan Law Review*, Vol. 111., No. 7., pp. 1283-1325.

olarak Massachusetts Eyaleti'nin dava ehliyetini kabul etmiştir. Bir grup eyalet ve yerel yönetim, önde gelen on üç çevre örgütüyle birlikte, EPA'ya Temiz Hava Yasası'nın 202(a)(1) bölümü kapsamında sera gazlarını düzenlemesi için verilen dilekçenin reddi üzerine açılan davada Mahkeme, “iklim değişikliğiyle ilişkili zararların ciddi olduğuna ve iyi bilindiğine” ikna olmuş ve küresel ısınmayı ve bununla ilişkili riskleri, dava ehliyetinin varlığı için bir neden olarak kabul etmiştir¹³⁴. Bu durum, ihtiyat ilkesinin dava ehliyetinin belirlenmesinde dolaylı olarak etkili olabileceğini gösterir. Zararın kesin olarak gerçekleşmesi gerekmeden, sadece “makul bir tehdit” olması, başvuruçuların dava açabilmesi için yeterli görülmüştür. Bu davada, iklim değişikliği gibi küresel ve uzun vadeli etkileri olan bir konuda, zarar kesinleşmeden Massachusetts'in zarar görebileceği ihtimali dikkate alınmıştır¹³⁵. Zarar yakın ve fiilî (güncel) olmasa da potansiyel olarak büyük ve geri döndürülemez olduğu için dava açma hakkı verilmiştir. Bu durum, bilimsel belirsizlik durumunda bile potansiyel büyük zararların dava ehliyetinin tanınmasında dikkate alınabileceğini gösterir. Böylece ihtiyat ilkesiyle dava ehliyeti arasında zarar kesinleşmeden, potansiyel tehditlerin de dikkate alınabileceği bir ilişki kurulmuştur.

İhtiyat temelli karar argümanının uygulanabileceği diğer usuli karar kategorisi, *geçici tedbir kararlarıdır*¹³⁶. Bu tür önlemler, zararların meydana gelmesini engellemek amacıyla alınır ve ihtiyat ilkesi gereği risk ortadan kalkana kadar bu tedbirler uygulanabilir. Geçici ihtiyati tedbir kararları, meydana gelmesi belirsiz olabilecek bazı türlerdeki telafisi imkânsız zarar olasılığına karşı koruma sağlamaktadır¹³⁷. Örneğin bir proje çevreye zarar verme riski taşıyorsa projenin durdurulması için yürütmeyi durdurma kararı verilebilir. Zararın yıkıcı niteliği

134 *Massachusetts/EPA*, p. 497 vd.

135 *Massachusetts/EPA*, p. 516–526.

136 Nash, J. R. (2008). p. 517.

137 Bkz. Nash, J. R. (2008). p. 517.

(telafisi güç ve imkânsız zarar) çoğunlukla geçici bir tedbir kararı olan yürütmeyi durdurma kararı için bir koşul olarak görülmektedir¹³⁸. Bu da açıkça ihtiyati bir yaklaşımdır. Belirsizlik, “telafisi imkânsız zarar” koşulunu etkileyen bir unsur değildir. Bu koşulda sözü edilen zarar deyiminden mutlaka teknik anlamda maddi ve manevi zararlar değil, dava konusu yapılan işlemin yürütülmesinin durdurulmaması hâlinde ileride verilebilecek olan bir iptal kararının etkisini azaltması ya da etkisiz hâle gelmesi anlaşılmalıdır¹³⁹.

Geçici tedbir kararının yalnızca açık bir hukuka aykırılık durumunda uygulanabilmesi şart koşulduğunda belirsizlik, idari eylemsizliğin hukuka aykırılığının tespitini zorlaştırmaktadır¹⁴⁰. İdari eylemin veya eylemsizliğin bir zarara yol açıp açmayacağının ya da hangi türden bir zarara sebebiyet vereceğinin öngörülemediği durumlarda, hukuka aykırılığın belirlenmesi güçleşmektedir. Bu noktada ihtiyat ilkesi, belirsizliğin yönetilmesi için önemli bir araç olarak devreye girebilir. Riskin belirli bir eşiği aşması ve makul bir tehdit oluşturması yeterli olmalıdır¹⁴¹. Davis’in belirttiği gibi mahkemeler belirsizlikten kaçınmak yerine onu ciddiye almalı ve ihtiyat ilkesi doğrultusunda karar vermelidir¹⁴². Bu çerçevede, bilimsel belirsizliğin bulunması geçici tedbir kararlarının reddedilmesine değil, aksine uygulanmasına neden olmalıdır. Özen yükümlülüğünü güçlendiren ihtiyat, devletin çevresel riskleri

138 Örnek olarak bkz. 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu mad. 27.

139 Günday, M. (2022). *İdari Yargılama Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi, s. 359.

140 Yürütmeyi durdurma kararı verilmesini zorlaştıran bu koşulun eleştirisi için bkz. Günday, M. (2022). s. 360.

141 Davis, mevcut uygulamaların belirsizliği yeterince dikkate almadığını ve bu durumun adaletin sağlanmasında eksikliklere yol açabileceğini savunur. Bu yaklaşım, özellikle çevre davaları gibi potansiyel zararların büyük ve geri döndürülemez olduğu durumlarda önem taşır. Davis, belirsizliğin ciddiye alınmasının, mahkemelerin ihtiyati tedbir kararlarını daha dikkatli ve özenli bir şekilde değerlendirmesine yardımcı olacağını belirtir. bkz. Davis, J. P. (2003). “Taking Uncertainty Seriously: Revising Injunction Doctrine”, *Rutgers Law Journal*, Vol. 34., No. 2., pp. 363-462.

142 Davis, J. P. (2003).

önlemek için gerekli önlemleri almasını gerektirir. Bu bağlamda geçici bir tedbir olarak yürütmeyi durdurma, devletin bu yükümlülüğünü yerine getirmesini sağlayan bir araçtır. Çevresel zararların telafi edilemez olması ve belirsizlik durumlarında ihtiyatlı hareket edilmesi gerekliliği, yürütmeyi durdurma kararlarının çevre davalarında daha kolay alınmasını destekler.

B. KARARIN ESASINA ETKİSİ

İhtiyat ilkesi, esasa ilişkin yargısal denetimde iki aşamada rol oynamaktadır: ilk olarak ilkenin uygulanmasını tetikleyen sebeplerin (bilimsel belirsizlik ve ciddi zarar riski olgusu ve yasal düzenlemeler) varlığı ile idarenin tutumu arasındaki nedensellik ilişkisinin tespitinde, ikinci olarak ise karar verme aşamasında dikkate alınması gereken hususlar ve ilkeye dayalı hukuki işlemlerde uyulması gereken gerekliliklerin (orantılılık ve makuliyet) karşılanıp karşılanmadığının tespitinde. İlk aşamada mahkeme, devletin eyleminin devletin sorumluluğuna yol açacak bir eylem olup olmadığını inceler. İdarenin harekete geçmesi için gereken sebepler ile bu sebepler gerçekleştiğinde idarenin tutumu (hareketsizliği) arasındaki ilişki (nedensellik bağı) işlemin hukuka aykırılığını belirleyen temel unsurlardandır. İdari bir eylemin zarar riski yaratıp yaratmadığını ve bu eylemin sonucu olarak ortaya çıkan zararlar ne ölçüde bağlantılı olduğunu kanıtlanmak zorundadır. Bu nedenle nedensellik bağının kurulması esasa ilişkin bir konu olup dava sonucunu doğrudan etkiler. Mahkemenin bilimsel belirsizliği ve makul bir zarar riskine ilişkin değerlendirmesi, ihtiyat ilkesinin uygulanıp uygulanmadığını belirler. Bu süreçte mahkemenin kullandığı kanıt standardı, her ne kadar yargılama usulüne ilişkin bir sorun olsa da davanın sonucu etkileyen (ihtiyat ilkesinin uygulanıp uygulanmayacağını) bir unsurdur. Mahkeme, burada ihtiyat ilkesinin gerekliliklerini sağlamayan keyfî veya aşırı ihtiyatlı düzenlemeleri iptal etme yetkisine sahiptir. İkinci aşamada ise bilimsel veriler ve toplumsal ya da politik tercihlerle şekillenen karmaşık ve takdirî

karar süreci incelenir. Ölçülülük ilkesi ve makullük testi, burada devreye girer; alınan önlemlerin riskle uyumlu olup olmadığına karar verilir.

1. Nedensellik Bağının Kurulmasında İhtiyat

Nedensellik bağı, devletin eylemsizliklerinin (yani gerekli önlemleri almaması) iklim değişikliği gibi karmaşık küresel sorunlarla ilişkilendirilmesi ve bu eylemsizliklerin belirli bir zarar veya risk oluşturmaya ilgilidir. İklim değişikliği gibi karmaşık ve küresel bir olgu için bir devletin eylemleri ile iklim değişikliğinin somut zararları arasında kesin bir nedensellik bağı kurmak zor olabilir. Ancak somut bir zarar, davacının menfaatlerini ihlal edebilir. İklim davalarında öne sürülen zarar riski ve bilimsel belirsizlik, devletin eylemi ile zarar arasındaki bağlantı kurulmasını ve devletin sorumluluğunun belirlenmesini engellemektedir.

İklim değişikliğine uyum (azaltım ve adaptasyon) sağlamasını zorlamak için açılan davalarda, zayıf nedensellik bağının yeterli görülmesi, ihtiyati yaklaşımın bir sonucudur. Davacıların kesin zararı gösteren güçlü deliller yerine olası zarar riskini göstermesi yeterlidir. *Urgenda/Hollanda* davasında Lahey Temyiz Mahkemesi, bu yaklaşıma uygun bir kararla, uyuşmazlığın konusunun tazminata hükmedilmesi değil sadece hükûmetin yasal ve politik önlemler alma yükümlülüğü olduğu durumlarda nedenselliğin daha az sorun teşkil ettiğini belirtmiştir. Mahkeme, nedensellik bağı olmadığı iddiasına karşın ‘önlem alınması gereken tehlikeye ilişkin gerçek bir (tehlike/ zarar riski) risk olması yeterli’ görmüştür¹⁴³.

Zararın riskine ilişkin endişe, (ihtiyati) idari işlem için sebebi oluşturur. Sebep unsurunun gerçekleşmesi için *makul endişe* yeterlidir. *Urgenda/Hollanda* davasında Mahkeme, iklimle ilgili belirsizlikleri dikkate alarak nedensellik bağının kurul-

143 *Urgenda davası* I, § 64.

masında “yüksek makuliyet” aramıştır¹⁴⁴. Bu makuliyet seviyesi, devletin önlemleri alırken bilimsel belirsizliklere rağmen etkin ve yeterli bir önlem almak adına bilimsel kesinlik aranmadan mevcut veriler ve tahminler ışığında, gerekli tedbirlerin alınmasını gerektirir.

Gelecekteki olası zararları önlemek adına *Massachusetts/ EPA* davasında kanıt standardı daha da düşmektedir. Massachusetts ve diğer eyaletler, çevre kuruluşları ve belediyeler, EPA’nın sera gazlarının araç emisyonları yoluyla atmosfere salımını Temiz Hava Yasası (Clean Air Act) kapsamında düzenlemesini talep etmişti. EPA, sera gazlarının yasa kapsamındaki hava kirleticileri olmadığı için düzenleme yetkisinin olmadığını ve sera gazlarını düzenleme yetkisine sahip olsa bile, bu yetkiyi kullanmamayı tercih edeceğini, bunun kısmen bu gazların küresel iklim değişikliğine neden olup olmadığındaki belirsizliklere bağlı olduğunu belirtmişti¹⁴⁵. Dava konusu ABD Temiz Hava Yasası’nın 202(a)(1) bölümünde EPA’nın motorlu araç emisyonlarının “kamu sağlığı veya refahını makul şekilde tehdit etmesi beklenen” hava kirleticilerini düzenlemekle yükümlü olduğu belirtilmiştir. Bu ifade, EPA’nın yalnızca kesin zarar veya mevcut bir tehdit durumunda değil, gelecekte makul şekilde beklenen riskler durumunda da harekete geçmesi gerektiğini belirtir. Mahkeme, bu hükmün doğası gereği ihtiyatlı bir standart oluşturduğunu kabul etmiştir, bu hüküm bilimsel kesinlik veya somut zarar beklemeden önleyici adımlar atılmasını öngörmektedir¹⁴⁶. Mahkeme, düzenleme yapılması için yasanın 202(a)(1) maddesine dayanarak kanıt zorunluluğu olmadan sadece “makul bir tehdit algısı”nı yeterli görmüştür¹⁴⁷. ABD Yüksek Mahkemesi, oy çokluğuyla EPA’nın sera gazlarını düzenleme yetkisi ve yükümlülüğü olduğuna karar vermiştir.

144 *Urgenda davası I*, § 63.

145 *Massachusetts/EPA*, s. 497 vd.

146 *Massachusetts/EPA*, s. 497 vd. ve s. 532 vd.

147 Farber, D. A. (2015). pp. 1659-1726.

Zarar riski, hem yasal önlem eksikliğine hem de bilimsel raporlara (özellikle IPCC raporları) dayalı olarak kanıtlanmaktadır. İklim davalarının temel yasal dayanakları, ulusal mevzuat da dâhil olmak üzere ihtiyatlı yaklaşımı temel alan ve sera gazı emisyonlarını hedefleyen BMİDÇS ve bu Sözleşme'ye taraf devletlerce kabul edilen Paris Anlaşması'dır¹⁴⁸. Nitekim davacılar, davalının iklim değişikliğine katkıda bulunan eylemlerini ve azaltım yükümlülüklerini yerine getirmediğini belirli yasal eksiklikleri göstererek kanıtlamaktadırlar. *Urgenda* ve *Massachusetts/EPA* davalarında davacılar, Paris İklim Anlaşması'na ve ulusal yasalara uygun uygun düzenlemelerin yapılmaması gerekçesine dayanarak devletin eylemsizliği ile zarar riski arasındaki ilişkiyi ortaya koymuşlardır. Son olarak AİHM de bu ilişkiyi bilimsel kanıtlarla birlikte devletin bu konudaki yükümlülükleriyle kurmuştur. AİHM, devletin iklim değişikliği ile ilgili görevlerinin, bireyler için zarar risklerini azaltma yükümlülüğüne dayandığını ve bu görevlerin yerine getirilmesindeki başarısızlıkların ilgili risklerin ağırlaşmasına neden olduğunu belirtmiş (§ 439) ve 'İsviçre makamlarının ilgili yerel düzenleyici çerçeveyi uygulamaya koyma sürecindeki bazı kritik boşlukların' mad. 8'in ihlalini kanıtlamak için yeterli olduğunu kabul etmiştir (§ 573)¹⁴⁹.

Nedensellik bağı kurulmasında yasal düzenleme eksikliklerinin gösterilmesinin yanı sıra güçlü bir bilimsel temel, neredeyse tüm iklim davalarının ortak özelliğidir¹⁵⁰. Zarar riskinin

148 Açılan davalar, bu anlaşmalarda belirlenen hedeflerle ülke hedeflerinin uyumsuzluğu ve yetersizliği gerekçesine dayanmaktadır. Bu konudaki temel norm, Paris Anlaşması'nın sıcaklık artışlarını sanayi öncesi seviyelere kıyasla "2°C'nin çok altında tutma" ve artışları "1,5°C ile sınırlama" çabalarını sürdürme hedefini düzenleyen 2. maddesidir.

149 Mahkeme, bu boşlukların tespitine yönelik değerlendirmelerini yaklaşık 4 sayfada (§§ 558-572) yapmıştır.

150 Belçika'da açılan *Klimaatzaak* davasında, Université Catholique de Louvain tarafından yapılan bir araştırmaya ve Institut Scientifique de Santé Publique'nin (Belçika Bilimsel Halk Sağlığı Enstitüsü) 2010 yılında hazırladığı bir rapora atıfta bulunulmuştur. Özellikle, Institut Scientifique de Santé Publique'nin 2010 yılında iklim değişikliğinin insan sağlığı üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde incelediği belirtilmiştir. Bu

kanıtlanması için her zaman spesifik ve açık bilimsel raporlar olması gerekmez. Doğası gereği tehlike içeren faaliyetler, ihtiyat ilkesi gereği engellenebilir¹⁵¹. İhtiyat ilkesinin devreye girmesi için bilimsel kanıtlar ön koşul olmasa da zarar riskini göstermenin yolu, çoğunlukla bilimsel kanıtlardır¹⁵². Hem davacılar hem de mahkemeler, ulusal ve uluslararası bilim-

bilgiler, davanın temyiz dilekçesinin 72. sayfasında belirtilmiştir. Bkz. <https://climatecasechart.com/non-us-case/vzw-klimaatzaak-v-kingdom-of-belgium-et-al/>; https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2021/20211117_2660_petition.pdf (Erişim Tarihi: 20/8/2025); Brüksel Temyiz Mahkemesi, 30 Kasım 2023'te Belçika'nın ve özellikle Flaman ve Brüksel Başkent Bölgeleri'nin sera gazı (GHG) emisyonlarını 2030 yılına kadar 1990 seviyelerine göre %55 oranında azaltması gerektiğini hükmetti. Mahkeme, bu hedefin Belçika'nın ulusal ve uluslararası yükümlülükleri doğrultusunda zorunlu olduğunu ve yeterli bilimsel kanıtlarla desteklendiğini vurguladı. Brüksel Temyiz Mahkemesi, -2021/AR/1589, 2022/AR/737 ve 2022/AR/891- s. 158. Kararın İngilizce çevirisi için bkz. https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2023/20231130_2660_judgment-2.pdf, (Erişim Tarihi: 21/8/2025); *Massachusetts/EPA* davasında davacıların sunduğu "saygın bilimsel görüş", büyük ölçüde IPCC ve Ulusal Okyanus ve Atmosfer İdaresi (NOAA) raporları, NASA'nın iklim araştırmaları, Amerikan Bilim Adamları Federasyonu (American Association for the Advancement of Science, AAAS) raporları, ABD Ulusal Bilimler Akademisi'nin yayımladığı araştırmalar, hakemli bilimsel makaleler ve dergilerde yayımlanmış çalışmalara dayanmıştır. Mahkeme, bu bilimsel görüşlere dayanarak EPA'nın sera gazlarını düzenleme yetkisine sahip olduğuna karar vermiştir. *Massachusetts/EPA*, s. 508 vd.; *Urgenda* davasında Lahey Bölge Mahkemesi, Hollanda Çevresel Değerlendirme Ajansı (PBL) ve Hollanda Kraliyet Meteoroloji Enstitüsü'ne (KNMI) atıfta bulunmaktadır. Lahey Bölge Mahkemesi - Ticaret Dairesi, *Urgenda/Hollanda*. 24/6/2015, C/09/456689/HA ZA 13-1396. § 2.8 vd. özellikle 2.22 ve 2.24. Bkz. <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2016/03/Urgenda-Foundation-v-State-of-Netherlands.pdf>. (Erişim Tarihi: 21/8/2025); Fransa'da, davacı *Notre affaire 3 tous* adlı kâr amacı gütmeyen kuruluş, *Observatoire Nationale sur les Effets du Changement Climatique (ONERC)* tarafından elde edilen bulguları davaya sunmuştur. *Conseil d'État* (2021). *Dava No: 1904967, 1904968, 1904972, 1904976: Oxfam France Derneği, Notre Affaire à Tous, Fondation pour la Nature et l'Homme ve Greenpeace France'in Devlete Karşı Açtığı Dava* [Karar]. s. 7. Bkz. <https://notreaffaireatous.org/wp-content/uploads/2021/03/Concl-AFB-AdS.pdf> (Erişim Tarihi: 21/8/2025)

151 *Pfizer* davasında, Birinci Derece Mahkemesi (Genel Mahkeme): 'İnsan sağlığına yönelik bir riskin varlığı konusunda bilimsel belirsizlik durumunda, AB kurumları ve Üye Devletler, ihtiyat prensibini başvurup koruyucu önlemler almak için, kesin bilimsel kanıtları ortaya koyan bir risk değerlendirmesi yapılamasa bile, ihtiyat ilkesini kullanabilirler.' *Pfizer* davası, § 382 vd.

152 Bkz. Trouwborst, A. (2007). p. 191. Trouwborst (2006), pp. 145, 146.

sel kurumların araştırma ve bulgularına kapsamlı bir şekilde atıfta bulunmaktadır. Mahkemeler, genellikle belirsizliğin derecesinden bağımsız olarak sunulan ulusal ve uluslararası raporları, gerekli önlem alınması için yeterli bulmaktadır. *KlimaSeniorinnen/İsviçre* davasında AİHM, 1990'lardan 2015 Paris Anlaşması ile getirilen yasal olarak bağlayıcı taahhütlere, IPCC raporlarına ve BM Genel Kurulunun (BM Genel Kurulu kararı 76/300) kararına kadar iklim krizine ilişkin uluslararası taahhütler ve bilimsel bilgileri dikkate alarak davayı kabul edilebilir bulmuştur (§§ 553-572). Bu bağlamda Mahkeme, "insan kaynaklı iklim değişikliğinin var olduğunu", "iklim değişikliğinin zamanımızın en acil sorunlarından biri olduğunu" ve bunu bir yargı organı olarak göz ardı edemeyeceğini (§§ 410-413); ayrıca "ilgili risklerin, sıcaklık artışı 1.5°C ile sınırlı tutulursa ve acil önlemler alınırsa daha düşük olmasının öngörüldüğünü ve mevcut küresel hafifletme çabalarının bu son hedefi karşılamının yeterli olmadığını" kabul etmiştir.

2. Makul ve Orantılı Önlemlerin Belirlenmesinde İhtiyat

Zarar riski ve zarara neden olan eylem arasında nedensellik bağının olduğuna ikna olan mahkemeler, devletin makul adımlar atmadığını tespit ederek özen yükümlülüğünün ihlal edilip edilmediğine karar vermektedir. AİHM pozitif yükümlülük içtihadı gereği, devletlere hakları etkili bir şekilde korumak ve tehditlere karşı caydırıcılık sağlamak için makul ve yeterli önlemler¹⁵³ alma görevini yüklemektedir. AİHM içtihadında geniş takdir yetkisiyle karakterize edilen soyut pozitif yükümlülükler¹⁵⁴, adil denge ve makuliyet testiyle sınırlandırılmaktadır¹⁵⁵. AİHS kapsamında bir devletin geniş takdir

153 Öneriyıldız/Türkiye, § 89, Budayeva/Rusya, § 129, Kolyadenko ve diğerleri/Rusya, § 157, AİHM, López Ostra/İspanya, B. No: 16798/90, 9/12/1994, § 51; Cordella ve diğerleri/İtalya, § 158; Tatar/Romanya, § 88.

154 Hatton ve diğerleri/Birleşik Krallık, §§ 100, 122; Fadeyeva/Rusya, §§ 103-105; AİHM, Powell ve Rayner/Birleşik Krallık, B. No: 9310/81, 21/2/1990, § 44; Budayeva/Rusya, § 135; Kolyadenko ve diğerleri/Rusya, §160.

155 Arai-Takahashi Y. (2002). The Margin of Appreciation Doctrine and The Principle of Proportionality in The Jurisprudence of The ECHR, Intersentia,

marjı, Mahkeme tarafından sıkı bir makuliyet standardının uygulanmasıyla aşılsa bile, AİHS mad. 8 uyarınca korunan bireysel hakların dengelenmesi sürecinde ekonomik kalkınma ve toplumun genel çıkarlarını daha öncelikli görülebilmektedir¹⁵⁶. İhtiyat ilkesi, özellikle iklim davalarında, bireylerin sağlığına yönelik riskleri önceliklendirme yönünde yeni bir pozitif yükümlülük doğurabilir. Bu durum, Mahkemenin makuliyet standardını daraltarak ekonomik çıkarların çevresel korumaya göre üstün geldiği mevcut “adil dengeyi” değiştirme potansiyeline sahiptir. Devletin alması gereken önlemler, daha sıkı ve önleyici nitelikte olmalıdır. Bu durumda Mahkeme, ihmal veya yetersiz önlemleri gözden geçirirken sadece ekonomik gerekçelerle savunmayı kabul etmeyebilir. Bu nedenle ihtiyati olduğu kabul edilen iklim anlaşmalarına dayanarak hangi iklim azaltma önlemlerinin makul ve yeterli olacağı sorusuna yanıt aranmalıdır.

Paris Anlaşması kapsamında devletlere büyük bir takdir yetkisi tanısa da BMİDÇS rejiminin güçlü kurumsal yapısı ve somut prosedürel yükümlülükler, Paris Anlaşması kapsamındaki özen yükümlülüklerini tanımlanmaktadır¹⁵⁷. Nitekim *Urgenda/Hollanda* davasında Temyiz Mahkemesi, pozitif yükümlülüklerin içeriğini doğrudan Paris Anlaşması’nın sıcaklık artışlarını azaltma hedefleriyle belirlemiştir. Mahkeme, AİHM’in çevreye ilişkin içtihadına atıf yaparak devletlerin AİHS’in 2. maddesi ve 8. maddesi kapsamında pozitif yükümlülüklerle sahip olduğunu belirtmiştir. Bu yükümlülükler, devletlerin kendi yetki alanlarındaki bireylerin yaşamlarını ve refahlarını tehdit eden ciddi çevresel risklere karşı önleyici

p. 80. *Powell ve Rayner ile Hatton ve Diğerleri* davaları, Mahkeme’nin geniş bir değerlendirme marjını tanıdığını göstermektedir. Ancak, rahatsızlık makul seviyeleri aştığında, bir devletin değerlendirme marjını aşmak için makullük standardını daha da yoğunlaştırdığını gösteren örneklerdir. Bkz. *Hatton ve diğerleri/Birleşik Krallık*, § 123; *Powell ve Rayner/Birleşik Krallık*, §§ 43, 44; ayrıca bkz. *López Ostra/İspanya*, § 58.

156 Bkz. *Powell ve Rayner/Birleşik Krallık*, §§ 43, 44; *Hatton ve diğerleri/Birleşik Krallık*, § 123.

157 Malaihollo, M. (2021). p. 195.

tedbirler almasını gerektirir. Mahkeme, iklim değişikliğinin ihtiyat ilkesi gereği bu tür bir risk oluşturduğunu kabul etmiştir. Mahkeme, Paris Anlaşması'nda belirlenen küresel sıcaklık artışını 2°C'nin altında tutma ve 1,5°C ile sınırlama hedefleri doğrultusunda, Hollanda'nın sera gazı emisyonlarını 2020 yılına kadar 1990 seviyelerine göre en az %25 oranında azaltması gerektiğine hükmetmiştir. Bu oran, IPCC raporlarına dayanmaktadır. Makul önlem, bilimsel olarak belirlenen oran üzerinden tespit edilmiştir¹⁵⁸.

AİHM ise bu soruya yaşayan araç doktrini ile cevap vermiştir¹⁵⁹. *KlimaSeniorinnen/İsviçre* davasında Mahkeme, Sözleşme'nin dinamik ve çağdaş yorumlanması gereği, iklim değişikliği gibi yeni ve küresel bir tehdidin AİHS kapsamında devletlere yeni türde pozitif yükümlülükler yüklediğini, Sözleşme'nin bu tür çevresel tehditlere karşı bireyleri koruyacak şekilde yorumlanması gerektiğini değerlendirmiştir¹⁶⁰. Mahkeme, sera gazı kirliliğinin zaman ve yer bakımından karmaşık ve öngörülemez etkileri (§ 417), iklim değişikliğini durdurmanın belirli yerel veya tek sektörlü tedbirlerin alınmasına bağlı olmaması (§ 419), iklim eylemiyle ilişkili nesiller arası yük (§ 420) ve emisyon kaynakları ile azaltım ve uyum tedbirlerinin nispi önemindeki yerel farklılıklar (§ 421) nedeniyle mevcut çevre içtihadını doğrudan iklim değişikliği davalarına uygulamanın 'yeterli ve uygun' olmayacağını kabul

158 *Urgenda davası I*, §§ 12; 48-49.

159 Mahkeme doktrinin ayrıca "insan haklarının korunması alanında giderek daha yüksek standartlara ihtiyaç duyulduğunu yansıtabilecek şekilde uluslararası hukuktaki gelişmelere uygun" yorumlamayı da içerdiğini belirtmiştir. Bkz. AİHM, *Demir ve Baykara/Türkiye*, B. No: 34503/97, 12/11/2008, § 85; Ayrıca bkz. ECHR Registrar (2020). *Background paper: The Convention as a living instrument at 70*, Council of Europe https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/seminar_background_paper_2020_eng (Erişim Tarihi: 21/8/2025)

160 Mahkeme (§§ 415, 416) bu tür bir başvurunun, çevresel zararların belirli kaynaklarına odaklanan önceki davalardan farklı olarak, tekil ya da belirli bir zarar kaynağının olmadığı iklim değişikliği gibi daha geniş bir sorunla ilgilendiği için çevre hukuku içtihadında yeni bir yaklaşım anlamına geldiğini kabul etti.

etmiştir (§ 422). Bu kabulün sonucu olarak iklim davalarında devletlere tanınacak takdir marjı konusunda Mahkeme, çevre içtihadında açıkladığından daha daraltıcı yaklaşımla pozitif yükümlülükleri belirlemiştir¹⁶¹. Mahkeme, devletlere araç seçimi konusunda geniş bir takdir yetkisi tanırken (§ 543) iklim değişikliği tehdidinin doğası ve ciddiyeti [aciliyet, bilimsel, politik ve yargısal kabul, devletlerin olumsuz sicili (§ 542)] göz önüne alındığında, devletlerin harekete geçip geçmemeye karar vermede “azaltılmış bir takdir marjına” sahip olduğunu belirtmiştir. Davadaki bu yaklaşım, ihtiyat ilkesine uygun olarak ciddi ve acil bir sorun teşkil eden iklim değişikliği karşısında devletlerin çevresel risklerin gerçekleşmesini beklemeden gerekli önlemleri almasını sağlamaktadır; aynı zamanda iklim davalarında özen yükümlülüğünün kapsamını da belirler.

AİHM, karbon bütçelerini ve emisyon azaltım hedeflerini pozitif yükümlülüklerle ilişkilendirdikten (§ 545) sonra devletin pozitif yükümlülüklerin içeriğini belirlemiştir. Mahkeme, karar verirken mevcut yasaların ötesine geçerek¹⁶² sadece devletin mevcut çabalarını değil aynı zamanda bilimsel veriler, uluslararası standartlar ve karbon bütçeleri gibi kriterleri de dikkate alarak AİHS mad. 8 kapsamında devletin iklimle mücadelede alması gereken önlemleri; karbon nötrlük için hedef zaman çizelgesi belirlemek, tutarlı ve zamanında hareket etmek, ara emisyon azaltım hedefleri belirlemek ve

161 Ganesan, P. (2024). Content of Climate Obligations & Compliance: Analysis of *KlimaSeniorinnen Schweiz v Switzerland* (Part 2 of 3), 19/4/2024 <https://climaterightsdatabase.com/2024/04/19/content-of-climate-obligations-compliance-analysis-of-klimasenioren-schweiz-v-switzerland-part-2-of-3/> (Erişim Tarihi: 21/8/2025)

162 Mahkeme, bu bağlamda uluslararası hukuk yükümlülüklerinin rolü üzerinde özellikle durmuştur. AİHM sera gazı azaltım tedbirlerinin BMİDÇS ve Paris Anlaşması kapsamındaki yükümlülüklerin yanı sıra Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) tarafından sağlanan bilimsel kanıtlarla uyumlu olması gerektiğini vurgulamıştır (*KlimaSeniorinnen/İsviçre*, § 546). Kararın 553-572. paragraflarında Mahkeme, IPCC raporları ve uluslararası iklim hedeflerini devletin pozitif yükümlülükleriyle ilişkilendirmiştir.

güncellemek: ulusal karbon bütçesini belirlemek ve izlemek, bilimsel bulgulara dayalı politika üretmek olarak somutlaştırmıştır¹⁶³. Mahkemeye göre İsviçre bu yükümlülükleri yerine getirmemiş ve geçmiş sera gazı emisyonu azaltma hedeflerini karşılamayarak ve düzenleyici çerçevesinde “kritik boşluklara” izin vererek takdir yetkisini aşmıştır (§§ 548, 558-559). Bu sebeple Mahkeme, 8. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir. Ancak Mahkeme, ikincilik ilkesi ve devletlerin takdir yetkisi doğrultusunda, AIHM İsviçre’nin sera gazı emisyonlarını nasıl azaltacağına dair bir emir vermemiştir. Kararın bu yönü, ihtiyat ilkesinin etkinliğini azaltan potansiyel bir engel olarak değerlendirilebilir. Bu durum, devletlerin pozitif yükümlülüklerini yerine getirmede esnekliğe sahip olmalarını sağlarken çevresel zararların önlenmesi için gereken somut ve etkili tedbirlerin alınmasını geciktirebilir ya da zayıflatabilir.

AIHM’in bu davada devletlere yüklediği pozitif yükümlülükleri şekillendirirken ihtiyat ilkesinin temel bileşenlerini fiilen uyguladığı söylenebilir. Mahkeme, iklim değişikliğinin ciddi ve geri dönüşü olmayan sonuçları olduğunu kabul etmiştir (§ 546). Bilimsel belirsizliği eylemsizlik için bir gerekçe olarak görmemiştir. İhtiyat ilkesiyle uyumlu şekilde, kesin zarar kanıtı beklemeden devletin yükümlülüğünü tanımlamıştır. Aynı zamanda Mahkeme, İsviçre’nin hedeflerinin ve uygulamalarının yeterli olup olmadığını bilimsel veriler ve uluslararası yükümlülükler ışığında analiz etmiştir (§ 550). Alınacak önlemlerin erken bir safhada alınması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Devletlerin karbon nötrliğe ulaşmak için bilimsel verilere dayalı zaman çizelgeleri oluşturması gerektiği belirtilmiştir (§ 545). Mahkeme, pozitif yükümlülüğü belirlerken devletin mevcut çabalarını değil bilimsel gereklilikleri referans almıştır. İsviçre’nin “politik taahhütleri” yeterli görülmemiş, bilimsel verilerle uyum aranmıştır. Karar verirken yalnızca iç hukuk değil uluslararası karbon bütçesi hesaplamaları dikkate alınmıştır. Mahkeme, karbon bütçeleri ve

163 *KlimaSeniorinnen/İsviçre*, §§ 545-574.

bilimsel raporları delil olarak kabul ederek kanıt standardını daha esnek yorumlamıştır. Karar, ilgili bilimsel bulguları ve bunların iklim değişikliği bağlamında devletlerin pozitif yükümlülüğü için ne anlama geldiğini öne çıkararak tartışmış ve değerlendirmiş, bu doğrultuda takdir yetkisini sınırlamıştır (§§ 553-572).

SONUÇ

İhtiyat ilkesinin meşruiyeti üzerine gelişen bir literatürle birlikte ulusal ve uluslararası düzeyde mahkemelerin kararlarında ihtiyat ilkesini kullanmaya başladıkları görülmektedir. Karar alma süreçlerinde, iklim değişikliği risklerini dikkate almamanın özen yükümlülüğünün ihlali anlamına gelebileceği ve ihtiyati davranmak gerektiği giderek daha fazla kabul edilmektedir. Yargı kararlarında ihtiyat ilkesinin usule ilişkin etkileri de dikkate değerdir. Mahkemeler, kabul edilebilirlik kriterlerini belirlerken, geçici tedbir kararlarında ve kanıt standardı ile yükünün dağılımında bu ilkeyi temel alabilmektedir. Bu, ihtiyat ilkesinin yalnızca devletlerin sorumluluğunu belirleyen değil aynı zamanda yargılama usulünü etkileyen bir ilke olma potansiyeline işaret etmektedir.

İhtiyat ilkesi, ulusal-uluslararası mahkemeler tarafından uluslararası hukuki metinlerle bütünleştirilerek özen yükümlülüğü olarak uygulanmaktadır. İklim davalarında genellikle insan hakları yükümlülükleriyle Paris Anlaşması'nın gerekliliklerinin bütünleştiği bir denetim modeli baskın görünmektedir. Bu bütünleşmeyi en iyi kuran davalardan biri olan *Urgenda/Hollanda* davasıdır. Diğer yandan AİHM'in *KlimaSeniorinnen/İsviçre* kararında, Paris Anlaşması'nın genel devlet yükümlülükleri çerçevesinden farklı olarak, bireylerin insan hakları temelinde korunması bağlamında özen yükümlülüğünü vurgulamak yönünden güçlü olmakla birlikte, kararda ihtiyat ilkesi açıkça uygulamamıştır. AİHM her ne kadar devletlere tanınan takdir yetkisini sınırlamamak için *Tatar/Romanya* kararından sonra, ihtiyat ilkesi yerine çevre davalarında temel

olarak devletlerin karar alma süreçlerinde şeffaflık, katılım ve hukuki denetim gibi usuli güvencelere odaklansa da¹⁶⁴ *Klima-Seniorinnen* kararında iklim değişikliğine ilişkin bilimsel bulgular ve geniş toplumsal kabul karşısında devletlerin azaltılmış bir takdir yetkisine sahip olduğu kabul edilmiştir.

İklim değişikliğinin insan haklarına etkileri göz önüne alındığında, devletlerin en üst düzeyde, makul ve yeterli tüm önlemleri alması gerekmektedir. İhtiyat ilkesinin yargılama ilkesi olarak iklim davalarına uygulanması, dava ehliyeti için aranan yüksek eşiği düşürebilir, telafisi imkânsız zararlardan kaçınılmasını ve devletlere daha sıkı hukuki yükümlülükler getirilmesini sağlayabilir. Bu durum, ihtiyat ilkesinin en güçlü versiyonlarından birinin uygulanmasına olanak tanıyabilir ve risk altındaki grupların korunmasını güvence altına alabilir. Önümüzdeki dönemde, iklim hukuku ve insan hakları hukuku arasındaki ilişkinin, ihtiyat ilkesinin uygulama alanını genişletmesi ve ulusal yargı yerlerince daha fazla dikkate alınması olasıdır.

İhtiyat ilkesi her ne kadar, idari yargı yerleri tarafından sınırlı bir şekilde uygulansa da, iklim davaları açısından idari yargının mevcut yasal ve yargısal yapısı, ihtiyat ilkesinin uygulanabilirliğini destekleyen bir çerçeve sunmaktadır. Türkiye’de henüz “iklim davası” niteliği taşıyan dava sayısının azlı-

164 Bu yaklaşım, AİHM’in çevrenin korunmasına ilişkin ilercici içtihadında bir gerileme olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Pedersen, O. W. (2018). The European Court of Human Rights and international environmental law. Chapter 5, in Knox, J. H. and Pejan, R. (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 13), Cambridge University Press, p. 12. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3196971 (Erişim Tarihi: 21/8/2025). Örneğin *Hardy ve Maile/Birleşik Krallık* davasında Mahkeme, çevresel risklerin varlığından çok, bu risklerin değerlendirilmesi ve yönetilmesi için kapsamlı bir yasal ve düzenleyici çerçeve mevcut olduğunu ve başvuruların, bu süreçte haklarını başvurabilecekleri yargısal mekanizmalara sahip olduklarını belirtti. (*Hardy ve Maile/Birleşik Krallık*, B. No: 31965/07, 14/2/2012). Bu usuli yaklaşım, *Cordella ve Diğerleri/İtalya* davasında da görülebilir. Burada AİHM, başvuruların çelik fabrikasının yarattığı çevresel risklere karşı koruyucu önlemlerin eksikliğine itiraz etmeleri için herhangi bir bilgi ve etkili yasal yol sağlama konusundaki ağır ihmeline özellikle önem vermektedir.

ğı ve mevcut davaların büyük ölçüde sonuçlanmamış olması, ayrıca şimdiye kadar çevre davalarında ihtiyat ilkesine açıkça başvurulmaması nedeniyle iklim davalarında ihtiyat ilkesinin nasıl uygulanacağını öngörmek zor olsa da; ihtiyat ilkesinin uygulanmasını önleyecek normatif ve yargısal bir engel görünmemektedir. İdari yargıda, davanın menfaat ihlali şartına bağlı olması, idarenin resen araştırma yetkisi ve iptal davalarının objektif niteliğı, ihtiyat ilkesinin uygulanmasını kolaylaştıran unsurlar arasındadır. İlkenin karar alma süreçlerinde yasal bir standart olarak işlev görmesi yargısal denetim mekanizmalarıyla desteklenmesine bağlıdır.

KAYNAKÇA

- AMBRUS, Monika (2012). “The Precautionary Principle and a Fair Allocation of the Burden of Proof in International Environmental Law”, *Review of European, Comparative and International Environmental Law*, Vol. 21., No. 3., pp. 259-270.
- ARAI-TAKAHASHI, Yutaka (2002). *The Margin of Appreciation Doctrine and The Principle of Proportionality in The Jurisprudence of The ECHR*, New York: Intersentia.
- AYDINOĞLU YALÇIN, Zeynep N. (2022), “İklim Değişikliğine İlişkin Düzenlemelere Karşı İdari Yargıda Açılacak İptal Davalarında Ehliyet Sorunu”, in *İdare Hukuku ve İdari Yargı Uluslararası Sempozyumu İSALAJ 2022, (İdare Hukuku ve İdari Yargılama Hukuku Ekseninde ‘Çevre, İklim Değişiklikleri ve Ekoloji) “Prof Dr. İl Han Özay’ın Hatırasına”, 16-18 Mayıs 2021, İSALAJ-2022 Bildiriler Kitabı*, ss. 339-358.
- BAADE, Björnstjern (2020). Due Diligence and the Duty to Protect Human Rights, in Krieger, Heike, Peters, Anne and Kreuzer, Leonhard (Eds.) *Due Diligence in the International Legal Order* (pp. 92-108), Oxford: Oxford University Press.
- BANNELIER, Karine (2015). “Cyber Diligence: A Low-Intensity Due Diligence Principle for Low-Intensity Cyber Operations”, *Baltic Yearbook of International Law*, Vol. 14., pp. 23-39.
- BLACK-BRANCH, Jonathan (2016). Due Diligence as a Legal Concept to Ensure Security and Safety of Peaceful Uses of Nuclear Energy as well as Non-Proliferation and Disarmament Obligations, in *Nuclear Non-Proliferation in International Law*, Vol. III: Legal Aspects of the Use of Nuclear Energy for Peaceful Purposes, (pp. 489-524), Springer.
- BODANSKY, Daniel (2016). “The Legal Character of the Paris Agreement”, *Review of European, Community & International Environmental Law*, Vol. 25., No. 2., pp. 142-150.

- BODANSKY, Daniel, BRUNNÉE, Jutta and RAJAMANI, Lavanya (2017). *International Climate Change Law*, Oxford University Press.
- CAMERON, James and WADE-GERY, Will (1995). Addressing Uncertainty: Law, Policy and the Development of the Precautionary Principle, in Dente, Bruno (Ed.), *Environmental Policy in Search of New Instruments* (pp. 95-142). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- CAMERON, James and ABOUCHAR, Juli (1996). The Status of the Precautionary Principle in International Law, in Freestone, David and Hey, Ellen (Eds.), *The Precautionary Principle and International Law: The Challenge of Implementation* (pp. 29-53), Kluwer Law International.
- CHAPMAN, Audrey R. (2009). "Towards an Understanding of the Right to Enjoy the Benefits of Scientific Progress and Its Applications", *Journal of Human Rights*, Vol. 8., No. 1., pp. 1-36.
- CHEN, Ling (2016). "Realizing the Precautionary Principle in Due Diligence", *Dalhousie Journal of Legal Studies*, Vol. 25., pp. 1-23.
- CHRISTOFOROU, Theofanis (2002). The Precautionary Principle in European Community Law And Science, in Tickner, Joel (Ed.), *Precaution: Environmental Science and Preventive Public Policy* (pp. 241-262). Washington DC: Island Press.
- CİVANOĞLU, Ahmet (2006). Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- DANA, David A. (2003). "A Behavioral Economic Defense of the Precautionary Principle", *Northwestern University Law Review*, Vol. 97., No. 3., pp. 1315-1350.
- DAVIS, Joshua P. (2003). "Taking Uncertainty Seriously: Revising Injunction Doctrine", *Rutgers Law Journal*, Vol. 34., No. 2., pp. 363-462.

- de SADELEER, Nicolas (2002). *Environmental Principles: From Political Slogans to Legal Rules*, Oxford University Press.
- de SADELEER, Nicolas (2006). "The Precautionary Principle in EC Health and Environmental Law", *European Law Journal*, Vol. 12., No. 2., pp. 139-172.
- de SADELEER, Nicolas (2010). The Principles of Prevention and Precaution in International Law: Two Heads of the Same Coin?, in Fitzmaurice, Malcolm, Ong, David M. and Mercuris, Panos (Eds.), *Research Handbook on International Environmental Law* (pp. 182–199). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- de SADELEER, Nicolas (2020). *Environmental Principles: From Political Slogans to Legal Rules*, Oxford: Oxford University Press.
- DUVIC-PAOLI, Leslie-Anne (2018). *The Prevention Principle in International Environmental Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ECHR Registrar (2020). *Background paper: The Convention as a living instrument at 70*, Council of Europe, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/seminar_back_ground_paper_2020_eng. (Erişim Tarihi: 21/8/2025)
- ELAMPARO DELOSO, Rabbi (2005). The Precautionary Principle: Relevance in International Law and Climate Change, Master's Thesis, Lund University, Sweden.
- ELLIOT, Lorraine (2004). *The Global Politics of the Environment*, New York: Palgrave MacMillan.
- EUROPEAN COMMISSION (2000). *Communication from the Commission on the Precautionary Principle*, COM (2000) 1 final, Brussels, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52000D_C0001 (Erişim Tarihi: 8/7/2025)

- FARBER, Daniel A. (2005). "Uncertainty as a Basis for Standing", *Hofstra Law Review*, Vol. 33., No. 4., pp. 1123-1129.
- FARBER, Daniel A. (2015). "Coping with Uncertainty: Cost-Benefit Analysis, the Precautionary Principle, and Climate Change", *Washington Law Review*, Vol. 90., No. 4, pp. 1659-1726.
- FISHER, Elizabeth (2001). "Is the Precautionary Principle Justifiable?", *Journal of Environmental Law*, Vol. 13., No. 3., pp. 315-334.
- FISHER, Elizabeth and HARDING, Ronnie (2006). The Precautionary Principle and Administrative Constitutionalism: The Development of Frameworks for Applying the Precautionary Principle, in Fisher, Elizabeth, Jones, Judith and Von Schomberg, René (Eds.), *Implementing the Precautionary Principle: Perspectives and Prospects* (pp. 113-136). Cheltenham: Edward Elgar.
- FISHER, Elizabeth and HARDING, Ronnie (Eds.). (1999). *Perspectives on the Precautionary Principle*, Sydney: Federation Press.
- FOSTER, Caroline E. (2011). *Science and the Precautionary Principle in International Courts and Tribunals: Expert Evidence, Burden of Proof and Finality*, Cambridge University Press.
- FREESTONE, David and HEY, Ellen (1996). Origins and Development of the Precautionary Principle, in Freestone, David and Hey, Ellen (Eds.), *The Precautionary Principle and International Law: The Challenge of Implementation* (pp. 3-15). The Hague: Kluwer Law International.
- FREESTONE, David and HEY, Ellen (Eds.) (1996). *The Precautionary Principle and International Law: The Challenge of Implementation*, The Hague: Kluwer Law International.
- GANESAN, Pranav (2024). *Content of Climate Obligations & Compliance: Analysis of KlimaSeniorinnen Schweiz v Switzerland*

(Part 2 of 3). <https://climaterightsdatabase.com/2024/04/19/content-of-climate-obligations-compliance-analysis-of-klimaseniorinnen-schweiz-v-switzerland-part-2-of-3/>, (Erişim Tarihi: 21/8/2025)

GEISTFELD, Mark (2001). "Implementing the Precautionary Principle", *Environmental Law Reporter*, Vol. 31., pp. 11326-11333.

Global Climate Litigation Report: 2020 Status Review. United Nations Environment Programme (2020). Nairobi.

GOLLIER, Christian, JULLIEN, Bruno and TREICH, Nicolas (2000). "Scientific Progress and Irreversibility: An Economic Interpretation of The 'Precautionary Principle'", *Journal of Public Economics*, Vol. 75., No. 2., pp. 229-253.

GÜNDAY, Metin (2022). *İdari Yargılama Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi.

GÜNEŞ, Ahmet M. (2012). *Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Ankara: Bilge Yayınevi.

GÜNEŞ, Mehmet (2023). "Gıda Güvenliği Konusunda Danıştay Kararlarında İhtiyatlılık İlkesi", *Türkiye'de Gıda Güvenliği ve Gıda Sektörünün Regülasyonu Sempozyumu*, Ankara, 17 Mayıs 2023. https://www.academia.edu/108226582/GIDA_G%C3%9CVENL%C4%B0%C4%9E%C4%B0_KONUSUNDA_DANI%C5%9ETAY_KARARLARINDA_%C4%B0HT%C4%B0YATLILIK_%C4%B0LKES%C4%B0?utm (Erişim Tarihi: 9/7/2025)

HARDING, Ronnie and FISHER, Elizabeth (Eds.) (1999). *Perspectives on the Precautionary Principle*, Federation Press.

HEMPHILL, Thomas A. (2020). "The Innovation Governance Dilemma: Alternatives to The Precautionary Principle", *Technology in Society*, Vol. 63., pp. 101-115.

- HICKEY JR, James E. and WALKER, Vern R. (1995). "Refining the Precautionary Principle in International Environmental Law", *Virginia Environmental Law Journal*, Vol. 14., No. 3., pp. 423-454.
- HOHMANN, Harald (1994). *Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law: The Precautionary Principle: International Environmental Law Between Exploitation and Protection*, London: Graham & Trotman.
- HOPSTER, Jeroen (2023). "Climate Uncertainty, Real Possibilities and the Precautionary Principle", *Erkenntnis*, Vol. 88., pp. 2431-2447.
- ILC Study Group on Due Diligence in International Law, Second Report, Tim Stephens (Rapporteur) and Duncan French (Chair) July 2016).
- International Tribunal for the Law of the Sea (ITLOS), Responsibilities and Obligations of States Sponsoring Persons and Entities with Respect to Activities in the Area (Advisory Opinion) (Seabed Disputes Chamber, Case No. 17, 1 February 2011) (SDC Advisory Opinion) ITLOS Reports 2011, pp. 10-70, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_17/17_adv_op_010211_en.pdf (Erişim Tarihi: 20/8/2025)
- IPPC, Climate Change (1995). *The Science of Climate Change*, Contribution of Working Group I to the Second Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Houghton, J. T. Meira Filho, L. G. Callander, B. A. Harris, N., Kattenberg, A. and Maskell, K. (Eds.), Cambridge: Cambridge University Press.
- IPPC, Climate Change (2001). *Synthesis Report*, A Contribution of Working Groups I, II, and III to the Third Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Watson, R. T. and the Core Writing Team (Eds.), Cambridge, United Kingdom, and New York, NY, USA: Cambridge University Press.

- IPPC, Climate Change (2014). *Synthesis Report*, Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Core Writing Team, Pachauri, R. K. and Meyer, L. A. (Eds.), IPCC, Geneva, Switzerland.
- IPPC, Climate Change (2023). *Synthesis Report*, Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Lee, H., Romero, J. and Core Writing Team (Eds.), IPCC, Geneva, Switzerland.
- JAECKEL, Aline L. (2017). The Precautionary Principle in International Law, in *The International Seabed Authority and the Precautionary Principle* (pp. 27-69). Leiden: Brill Nijhoff.
- JAYARAMAN, Thiagarajan and KANITKAR, Tejal (2016). "The Paris Agreement: Deepening the Climate Crisis", *Economic and Political Weekly*, Vol. 51., No. 3., pp. 10-13.
- KEGGE, Rogier (2020). "The Precautionary Principle and the Burden and Standard of Proof in European and Dutch Environmental Law", *Review of European Administrative Law*, Vol. 13., No. 2., pp. 113-131.
- KELLY, Patrick M. (2000). Towards a Sustainable Response to Climate Change, in Huxham, Mark and Summer, David (Eds.), *Science and Environmental Decision Making*, Essex: Pearson Education Limited.
- KESKİN, Züleyha (2024). "As New Class of Administrative Cases: Climate Change and the Issue of Legal Standing", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Vol. 7., No. 2., pp. 463-480.
- KISS, Alexandre Charles and SHELTON, Dinah (2000). *International Environmental Law*, New York: Transnational Publishers.

- KOIVUROVA, Timo (2010). *Due Diligence*. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1034?prd=OPIL> (Erişim Tarihi: 7/7/2025)
- KRIEBEL, David, TICKNER, Joel, EPSTEIN, Paul, LEMONS, John, LEVINS, Richard, LOECHLER, Elizabeth L., QUINN, Mary, RUDEL, Ruth, SCHETTLER, Ted and STOTO, Michael (2001). "The Precautionary Principle in Environmental Science", *Environmental Health Perspectives*, Vol. 109., No. 9., pp. 871-876.
- KRIEGER, Heike and PETERS, Anne (2020). Due Diligence and Structural Change in The International Legal Order, in Krieger, Heike, Peters, Anne and Kreuzer, Leonhard (Eds.), *Due Diligence in the International Legal Order* (pp. 351-390) Oxford University Press.
- KRIEGER, Heike, PETERS, Anne and KREUZER, Leonhard (Eds.) (2020). *Due Diligence in the International Legal Order*, Oxford: Oxford University Press.
- LICHTMAN, Douglas (2007). "Irreparable Benefits", *The Yale Law Journal*, Vol. 116., No. 6., pp. 1284-1301.
- MACE, M. J. (2016). "Mitigation Commitments under the Paris Agreement and the Way Forward", *Climate Law*, Vol. 6., No. 1., pp. 21-39.
- MALAIHOLLO, Medes (2021). "Due Diligence in International Environmental Law and International Human Rights Law: A Comparative Legal Study of the Nationally Determined Contributions under the Paris Agreement and Positive Obligations under the European Convention on Human Rights", *Netherlands International Law Review*, Vol. 68., No. 1., pp. 121-155.

- MARCHANT, Gary E. and MOSSMAN, Kennet L. (2004). *Arbitrary & Capricious: The Precautionary Principle in the European Union Courts*, AEI Press.
- MAYER, Benoit (2018). "Obligations of Conduct in International Law on Climate Change: A Defence", *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, Vol. 27., No. 2., pp. 130-140.
- MCGINNIS, John O. (2003). "The Appropriate Hierarchy of Global Multilateralism and Customary International Law: The Example of the WTO", *Virginia Journal of International Law*, Vol. 44., No. 2., pp. 229-284.
- MCINTYRE, Owen and MOSEDALE, Thomas (1997). "The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law", *Journal of Environmental Law*, Vol. 9., No. 2., pp. 221-241.
- NASH, Jonathan R. (2000). "Too Much Market? Conflict between Tradable Pollution Allowances and the 'Polluter Pays' Principle", *Harvard Environmental Law Review*, Vol. 24., No. 2., pp. 465-535.
- NASH, Jonathan R. (2008). "Standing and the Precautionary Principle", *Columbia Law Review*, Vol. 108., No. 2., pp. 494-527.
- NASH, Jonathan R. (2013). "Standing's Expected Value", *Michigan Law Review*, Vol. 111., No. 7., pp. 1283-1325.
- O'RIORDAN, Timothy and CAMERON, James (Eds.) (1994). *Interpreting the Precautionary Principle*, London: Earthscan.
- OECD (2018). *Innovation, Productivity and Sustainability in Food and Agriculture: Main Findings from Country Reviews and Policy Lessons*, OECD Publishing.
- ORESKE, Naomi and CONWAY, Erik M. (2010). *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Is-*

sues from Tobacco Smoke to Global Warming, New York: Bloomsbury Press.

PEDERSEN, Ole W. (2014). "From Abundance to Indeterminacy: The Precautionary Principle and Its Two Camps of Custom", *Transnational Environmental Law*, Vol. 3., No. 2., pp. 323-339.

PEDERSEN, Ole W. (2018). *The European Court of Human Rights and International Environmental Law*, in Knox, John H. and Pejan, Ramin (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 13), Cambridge: Cambridge University Press.

PETERSEN, Arthur (2002). The Precautionary Principle, Knowledge Uncertainty, and Environmental Assessment. *Paper for NOB/NIG Workshop "Knowledge Uncertainty"*, 30-31 Ekim 2002, Erasmus University Rotterdam, www.uitgezocht.nl/VU/Docs/Precautionary_Principle.pdf (Erişim Tarihi: 21/8/2025)

RAFFENSPERGER, Carolyn and TICKNER, Joel A. (Eds.) (1999). *Protecting Public Health and the Environment: Implementing the Precautionary Principle*, Washington D.C.: Island Press.

RAJAMANI, Lavanya (2016). "The 2015 Paris Agreement: Interplay Between Hard, Soft, and Non-Obligations", *Journal of Environmental Law*, Vol. 28., No. 3., pp. 337-358.

RAJAMANI, Lavanya (2020). *Due Diligence in International Climate Change Law*, in Krieger, Heike, Peters, Anne and Kreuzer, Leonhard (Eds.), *Due Diligence in International Climate Change Law* (pp. 163-180). Oxford: Oxford University Press.

RAJAMANI, Lavanya and WERKSMAN, Jacob (2018). "The Legal Character and Operational Relevance of the Paris Agreement's Temperature Goal", *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, Vol. 376., No. 2119., pp. 1-14.

- SANDIN, Per (1999). "Dimensions of the Precautionary Principle", *Human and Ecological Risk Assessment*, Vol. 5., No. 5, pp. 889-907.
- SANDIN, Per (2002). *The Precautionary Principle: From Theory to Practice* (Licentiate thesis), Kungl Tekniska Högskolan.
- SANDS, Philippe (2003). *Principles of International Environmental Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SANDS, Philippe, PEEL, Jacqueline, FABRA, Adriana and MacKENZIE, Ruth (2018). *Principles of International Environmental Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHALL, Christian (2008). "Public Interest Litigation Concerning Environmental Matters Before Human Rights Courts: A Promising Future Concept?", *Journal of Environmental Law*, Vol. 20., No. 3., pp. 417-453.
- SCHREIBER, Matthias (2020). *The Legal Dimensions of the Precautionary Principle in Environmental and Human Rights Law*, Abingdon: Routledge.
- SHARMA, Anju (2016). "Precaution and Post-Caution in The Paris Agreement: Adaptation, Loss and Damage and Finance", *Climate Policy*, Vol. 16., No. 5., pp. 523-534.
- SMITH, Harold E. (2004). "Property and Property Rules", *N.Y.U. Law Review*, Vol. 79., No. 5., pp. 1719-1798.
- SORIA JIMÉNEZ, Antonio (1996). Ecological Catastrophes in Light of the Rio Agreements, in Delbrück, Jürgen (Ed.), *German Yearbook of International Law*, Vol. 39., (pp. 388-408), Berlin: Duncker & Humblot.
- STEEL, Daniel (2013). "The Precautionary Principle and the Dilemma Objection", *Ethics, Policy & Environment*, Vol. 16., No. 3., pp. 321-340.
- STEEL, Daniel (2014). *Philosophy and the Precautionary Principle*, Cambridge University Press.

- STEPHENS, Tim and FRENCH, Duncan (2016). Uluslararası Hukukta İyi Niyetin Yerine Getirilmesi Üzerine ILC Çalışma Grubu, İkinci Rapor. <https://www.ila-hq.org/en/documents/draft-study-group-report-johannesburg-2016?utm.> (Erişim Tarihi: 7/7/2025)
- STIRLING, Andrew (2007). "Risk, Precaution And Science: Towards A More Constructive Policy Debate", *EMBO Reports*, Vol. 8., No. 4., pp. 309-315.
- STONE, Christopher D. (2001). "Is There a Precautionary Principle?", *Environmental Law Reporter*, Vol. 31., No. 7., pp. 10790-10799.
- STOYANOVA, Vladislava. (2020). Due Diligence versus Positive Obligations: Critical Reflections on the Council of Europe Convention on Violence against Women, in Niemi, J., Peroni, L. and Stoyanova, V. (Eds.), *International Law and Violence Against Women: Europe and the Istanbul Convention* (pp. 1-27). Routledge.
- SUNSTEIN, Cass R. (2003). "Beyond the Precautionary Principle", *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 151., No. 3., pp. 1003-1058.
- SUNSTEIN, Cass R. (2005). *Laws of Fear: Beyond the Precautionary Principle*, Cambridge University Press.
- SUNSTEIN, Cass R. (2006). "Irreversible and Catastrophic", *Cornell Law Review*, Vol. 91., No. 4., pp. 841-844.
- SUSSKIND, Lawrence (1994). *Environmental Diplomacy: Negotiating More Effective Global Agreements*. Oxford: Oxford University Press.
- TEDSEN, Elizabeth and HOMANN, Gesa (2013). "Implementing the Precautionary Principle for Climate Engineering", *Carbon & Climate Law Review*, Vol. 7., No. 2., pp. 90-100.

- TICKNER, Joel (2003). "Precaution, Environmental Science and Preventive Public Policy", *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy*, Vol. 13., No. 3., pp. 275-282.
- TOL, Richard S. J. (2014). "Quantifying the Consensus on Anthropogenic Global Warming in the Literature: A Re-Analysis", *Energy Policy*, Vol. 73., pp. 701-705.
- TROUWBORST, Arie (2002). *Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law*, The Hague, London, New York: Kluwer Law International.
- TROUWBORST, Arie (2006). *Precautionary Rights and Duties of States*, Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- TROUWBORST, Arie (2007). "The Precautionary Principle in General International Law: Combating the Babylonian Confusion", *Review of European Community and International Environmental Law*, Vol. 16., No. 2., pp. 185-195.
- TROUWBORST, Arie (2009). "Prevention, Precaution, Logic and Law: The Relationship Between the Precautionary Principle and the Preventative Principle in International Law and Associated Questions", *Erasmus Law Review*, Vol. 2., No. 2., pp. 105-127.
- TURGUT, Nükhet (1996). "İhtiyat İlkesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 45., S. 1., ss. 67-102.
- UNEP (2019). *Global Environment Outlook 6 (GEO-6): Healthy Planet, Healthy People*. Cambridge University Press.
- United Kingdom, Department for Environment, Food & Rural Affairs (DEFRA) (2005). *Guidelines on the Precautionary Principle*, <https://www.gov.uk/government/publications/environmental-principles-policy-statement/environmental-principles-policy-statement?utm> (Erişim Tarihi: 21/8/2025)

- VAN DER SLUIJS, Jeroen P. and TURKENBURG, Wim C. (2006). Climate Change and the Precautionary Principle, in Fisher, Elizabeth, Jones, Judith, and Von Schomberg, René (Eds.), *Implementing the Precautionary Principle: Perspectives and Prospects*, Chapter 12, (pp. 245-269), W Cheltenham: Edward Elgar.
- VOIGT, Christina (2021). "The Climate Change Dimension of Human Rights: Due Diligence and States Positive Obligations", SSRN. <https://ssrn.com/abstract=3839012> (Erişim Tarihi: 21/8/2025)
- VOIGT, Christina (2023). "The Power of the Paris Agreement in International Climate Litigation", *Review of European Comparative & International Environmental Law*, Vol. 32., No. 2., pp. 237-24.
- VOS, Ellen & De SMEDT, Kristel (2019). Taking Stock as a Basis for the Effect of the Precautionary Principle Since 2000, RECIPES Project, <https://bit.ly/precaution-2000> (Erişim Tarihi: 8/7/2025)
- WESTERMAN, Pauline C. (2018). *Outsourcing the Law: A Philosophical Perspective on Regulation*, Edward Elgar Publishing.
- WIENER, Jonathan B. (2016). Precaution and Climate Change, in Gray, Kevin R., Tarasofsky, Richard, and Carlarne, Carlarne P. (Eds.), *The Oxford Handbook of International Climate Change Law* (pp. 163-184). Oxford: Oxford University Press.
- WIENER, Jonathan B. and ROGERS, Michael D. (2002), "Comparing Precaution in The United States and Europe", *Journal of Risk Research*, Vol. 5., No. 4., pp. 317-349.
- WOODWARD, Alistair (2003). Uncertainty and Global Climate Change: The Case of Mosquitoes and Mosquito-Borne Disease, in Tickner, Joel (Ed.). *Precaution: Environmental Science and Preventive Public Policy*, Washington DC: Island Press, pp. 127-139.
- YURTCANLI, Seda (2012). "Fransız Çevre Şartı'na Bir Bakış", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 47., pp. 309-334.